

2019-20
2.2.1
1

CURRENT GLOBAL REVIEWER International Multidisciplinary Research Journal	ISSN-2319-8698
Impact Factor - (SJIF) – 7.139	Special Issue -28 , Vol. 4
	March 2020

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Impact Factor – 7.139   ISSN – 2319-86948
Multidisciplinary International Research Journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Relevance of Mahatma Gandhi in Today's World

March 2020   Special Issue – 28, Vol. 4

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editors
Guide
Dr. B. G. Gaikwad
Principal
Shivaji College, Hingoli (MS)

Editor
Dr. Balasaheb S. Kshirsagar
Director, Gandhi Study Center
Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor
Dr. Dhale S.U.
Dept. of Political Science,
Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor
Dr. Hurgule N.R.
Dept. of Sociology,
Shivaji College, Hingoli (MS)

Index

1. महात्मा गांधीजीचे स्वराज्य विषयक विचार
प्रा. जी.पी. चव्हाण 1
2. म. गांधी यांच्या विचारांचे विविध पैलू
प्रा.डॉ.सुदर्शन सदाशिव क्षेत्री 4
3. महात्मा गांधी यांचा ग्रामिण विकास दृष्टिकोन: एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा.डॉ.विजय एन.भोपाळे 7
4. महात्मा गांधीजी यांचे विचार: काहीं अनुकरणीय पैलू
प्रा. चोंडीकर प्रकाश नीळकंठराव 9
5. मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव
डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव 11
6. 'हिंद-स्वराज्य'तील विचारांची कालातितता
प्रा.डॉ. संगीता नारायणराव मुंडे 13
7. महात्मा गांधीजीचे स्त्री विषयक विचार
प्रा.अंभोरे अशोक गंगाराम 17
8. मराठी कादंबरी आणि गांधीवाद
प्रा.डॉ. गणपती जोतीबा मोरे 19
9. महात्मा गांधीजीच्या आर्थिक विचाराची संकल्पना
प्रा. डा. राठोड यु. सी. 21
10. महात्मा गांधी यांचे सत्य आणि अहिंसेविषयक विचार
डॉ. मधुकर रामचंद्र साठे 25
11. महात्मा गांधी यांचे सामाजिक विचार
थोरात योगेश पांडुरंग 29
12. महात्मा गांधींचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन
ठोके अक्षय रमेश 32
13. महात्मा गांधी आणि सत्याग्रह
डॉ. सुखदेव पिराजी बलखंडे 34

मराठी साहित्यावर गांधीवादाचा प्रभाव

डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव

मराठी विभाग प्रमुख, कॅ. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरीए ता. उमरी जि. नांदेड

महात्मा गांधी हे आधुनिक काळात प्रभावी व्यक्ती होवून गेले. त्यांची विचार प्रणाली आज गांधीवाद म्हणून एक स्वतंत्र विचार पध्दती रूढ झाली आहे. त्यांचे अनुयायी गांधीवादाला जीवन पध्दती मानतात. तरी पण म. गांधीनी केलेल्या विपूल लेखनात त्यांनी प्रतिपादलेली एक स्वतंत्रविचारधारा असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आधुनिक काळातील राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रावर जसा पडलेला आहे. तसाच साहित्य आणि साहित्यिक यांच्यावर ही पडल्याचे दिसून येते. या प्रभावास गेल्या शंभर वर्षात मराठी साहित्याने कसा प्रतिसाददिला तो यातून मांडण्याचा प्रयत्न मी केला आहे. गांधीजींच्या जीवनमानाचा खोल व व्यापक प्रभाव मराठी जनमानसावर झाला आहे. गेली एक शतक जगातील सर्वाधिक चर्चित व्यक्तिमत्व हे महात्मा गांधीजींचे राहिले आहे. आईनस्टाईन गांधीबद्दल असेही म्हणाले की, "जे कार्य भगवान बुध्दराने सुरु केले, ते गांधीनी पूर्णत्वास नेले." गांधी हत्येनंतर एक खिश्न तत्वज्ञ म्हणाला, "येशू ख्रिस्तानंतरचा एकमेव खिश्न आज मृत्युमुखी पडला." बुध्द ख्रिस्ताशी होणारी ही तुलना पाहिल्या नंतर महात्मा गांधीचे मोठेपण आपल्या लक्षात येते. अशा प्रभावी व्यक्तिपासून मराठी साहित्य प्रभावहीन कसे राहिल. त्यातही गांधीजी दीर्घ काळ महाष्ट्रात होते. त्यांचे समकालीन साहित्यिक त्यांची आंदोलने अनुभवत होते. नंतरच्या काळात गांधीजीबद्दल भरपूर लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांच्या माध्यमातून साहित्यिक प्रभावित होते. त्यामुळे असे म्हणता येईल की, आजच्या नव साहित्यिकावरही गांधीवादाचा प्रभाव निश्चितच आहे. "भोवतालचे सामाजिक पर्यावरण आणि साहित्यादी कला यांचे अनुबंध कोणत्याही काळात कांही प्रमाणात स्पष्ट करता येतात." हे विधान गांधीचे कार्य त्यांचे ग्रंथ लेखन यांचा प्रभाव समकालीन आणि त्यानंतर उदयाला आलेल्या साहित्यावर कसा दिसून येतो हे स्पष्ट करण्याकरीता पुरेसे आहे. यावरून गांधीविचारांचा प्रभाव मराठी साहित्यावर असल्याचे निश्चितच दिसून येतो. एवढेच नाही तर गांधीजींच्या प्रेरणेने लेखक लिहिते झाले असे म्हटले तर वावगे होणार नाही.

मराठी कविता आणि गांधीवाद

कविता हा वाङ्मय प्रकार इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा अधिक उत्कट आणि रसिकावर अधिक प्रभाव पाडणारा वाङ्मय प्रकार आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात सारा देश गांधीजींच्याविचाराने प्रभावित झाला होता. तेव्हा अनेक भाषामध्ये राजकीय व सामाजिक चळवळीवर कविता लिहिल्या गेल्या त्या पध्दतीने मराठी भाषेतही कविता लेखन झाले. भा. रा. तांब, माधव ज्युलियन, यशवंत, बा. सी. मर्ढेकर, पु. शि. रेगे, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, मंगेश पाडगावकर यांच्या कविता लेखनावर गांधी विचारांचा निश्चितच दिसून येतो. अज्ञातवासींच्या कविता संग्रहाला प्रस्तावना लिहीताना भा. रा. तांबे म्हणतात, "खरे वाङ्मय तेच होय की, जे समाजातील अगदी खालच्या तळापर्यंत भेद करत जाईल." भा. रा. तांबे यांनी गांधी विचाराने प्रभावीत होवून कविता लिहिल्या 'रूद्रास आवाहान' ही त्यांची जालीयनवाला बाग हत्ययाकांडाचा निषेध करणारी कविता आहे. 'गाडी बदलली' या कवितेतून त्यांनी अहिंसा विचाराचर पुरस्कार केल्याचे दिसून येते.

मराठी कादंबरी आणि गांधीविचार:

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार व्यापक आणि लेखकाच्या कल्पनाविलासाला भरपूर वाव देणारा चिंतनशील वाङ्मय प्रकार आहे. आधुनिक काळात या वाङ्मय प्रकारामुळे अनेक विषय लेखकांना ताकदिनिशी हाताळता आले. अनेक प्रश्नांना न्याय देता आला. त्यातून रसिकांना आपल्या कक्षा रुंदावण्यास मोठा फायदा झाला. हा वाङ्मय प्रकार ही गांधीजींच्या प्रभावापासून दूर राहू शकला नाही. वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, माडखोलकर, श्री. व्य. केतकर, पु. य. देशपांडे, वा. म. जोशी असे अनेक नामवंत कादंबरीकार गांधीजींचे समकालीन आहेत. हे सर्वच कादंबरीकार गांधीजींच्या प्रभावापासून दूर राहू शकले नाहीत. खांडेकरच्या अश्रु या कादंबरीतील शंकर नावाचा

शिक्षक त्यांनी उभा केला आहे. तो आदर्श तत्वाचे व नीतीमतेचे पालन करणारा आणि आपल्या दुःखापेक्षा दुसऱ्याच्या दुःखावर अश्रु गाळणारा नायक आहे. “माणसानं फार तर स्वतःसाठी रडू नये; परंतु दुसऱ्यासाठी त्यानं रडायला हवं. जगात प्रिती, भक्ती, सेवा, त्याग, जे-जे कांही चांगल पिकतं ते कशामुळे कुणा ना कुणाच्या डोळ्यातून हा पाऊस पडत राहतो म्हणूनच ना”^१ खांडेकरांच्या कादंबरीतील नायकाच्या तोंडी असलेले हे विचार पाहता असे जाणवते की, खांडेकर मनाने गांधीविचाराशी किती एक रूप झाले होते. त्यांच्या लिखाणात गांधीवादी आदर्श ठायी ठायी आढळतो.

ग. त्र्य. माडखोलकर यांचे कादंबरी लिखाणही गांधी विचारापासून दूर राहू शकले नाही पण त्यांच्या वरील प्रभाव हा खांडेकरांपेक्षा वेगळा आहे. सुरेश डोळके माडखोलकराविषयी म्हणतात, “राजकीय कादंब-या लिहणा-या ग. त्र्य. माडखोलकरांचे नायक राजकीय प्रवृत्तीचे नाहीत. त्यांची कोणत्याही वादावर निष्ठा नाही. त्यांचे पर्यावसन नाकर्त्या वावदूक व स्वप्नरंजनात्मक सुखवादयात झाले आहे. अर्थात अराजकीय असणे ही सदेखील एक राजकीय दृष्टी व कृती असते. गांधींचा भर अशा मंडळींना आपल्या कोशातून बाहेर खेचून काढून त्यांना देशातील दरिद्रीनारायणाचे दर्शन घडवून त्यांच्या सेवेला जुंपण्यावर होता. आजच्या भाषेत सांगायचे तर आपल्या उच्चवर्णीय सुविधाभोगी वर्गातील प्रत्येक अनुयायाने अनिवार्यतः डी-कास्ट व डी-क्लास व्हावयाला हवे असा त्यांचा आग्रह होता. स्वाभाविकच गांधी व गांधीवाद ह्यांचा तिरस्कार हे माडखोलकरांच्या अ-राजकीय नायक कादंब-यांचे वैशिष्ट्ये असल्यास नवल नाही. सत्य आणि अहिंसा हे गांधींचे मुखवटे असून ते मुळात एक खलनायक आहेत. असे माडखोलकरांच्या मुखवटे कादंबरीच्या नायकाचे मत आहे.”^२

वा. म. जोशीवर गांधीवादाचा फार मोठा प्रभाव होता. ते स्वतः गांधीजींच्या चळवळीत उतरले होते. त्याकरीता त्यांनी तुरुंगवासही भोगला होता. त्यामुळे गांधीवाद त्यांच्या कादंबरीमधून स्पष्टपणे जाणवतो. त्यांच्या सुशिलेचादेव या कादंबरीतील नायक विश्वकुटुंबवाद स्विकारतो. तर इंदु काळे व सरला भोळे या त्यांच्या कादंबरीत त्यांनी गांधीजी प्रणीत बुध्दीप्रामाण्यवादाच स्विकार केल्याचे दिसून येते. यातील नायक विनायकराव हा गांधीविचाराच्या प्रभावाखाली आहे. तो गांधीजींच्या चळवळीत भाग घेतो प्रसंगी तुरुंगातही जातो. या कादंब-यावरून वाम. म. जोशीवर असलेला गांधीवादाचा प्रभाव स्पष्टपणे वाचकाला जाणवतो.

निष्कर्ष

मराठी साहित्यावर गांधीविचाराचा खोल ठसा उमटला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात गांधीविचाराने प्रेरित होवून चळवळीकरिता अनेक कविता लिहल्या गेल्या व लिहिल्या जात आहेत. गांधीविचारांचा प्रभाव आजही मराठी साहित्यावर आहे. गांधीजींच्या कार्याच्या प्रेरणेने मराठी साहित्यात मोलाची भर पडली आहे. गांधीवादामुळे मराठी साहित्यीकांना समाजाकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टीकोन मिळाला.

संदर्भ सुची

१. Aksharnama.com, गांधीविचार आणि मराठी साहित्य, ०३ डिसेंबर २०१८.
२. कित्ता
३. थोरात हरिश्चंद्र, मूल्यभानाची सामग्री, शब्द पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती २०१६, पृष्ठ क्र. १६५.
४. कविवर्य तांबे साहित्यविचार, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली १९८४, पृष्ठ क्र. १५७.
५. विभुते शंकर, स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीची वाटचाल, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २०१०, पृष्ठ क्र. २६.
६. Aksharnama.com, गांधीविचार आणि मराठी साहित्य, ०३ डिसेंबर २०१८.

Principals
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri, Dist. Nanded, [M.S.]

2021
2

"Rural Development, Issues & Challenges"

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
(AMIERI)
Volume - VIII

ISSN-2278-3333

SJIF Impact Factor 6.236
Peer Reviewed Journal
www.aarhat.com

Special Issue - XXIII

"Rural Development, Issues & Challenges"

Chief Editor
Dr. Tukaram Vajjanathrao Powale

Co - Editor
Dr. Z. R. Patil,
Dr. G. P. Yedle
Dr. D. D. Kolhakar,
Dr. V. V. Bhojkar

AARHAT PUBLICATION & AARHAT JOURNAL'S
108 Chaudhwan Park, Dr. Ambedkar Chowk, Near TV Tower, Badlapur (E)-421503.
Email ID: aarhatpublication@gmail.com • Phone: 9822207154
Website: www.aarhat.com

INDEX

Sr. No	Author Name	Paper Name	Page No
121	डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	रूढीनिष्ठा, आर्थिक असुरक्षितता व ग्रामीण विकास	597
122	Dr. Renuka L. Roy	Teaching Oral Skills For Developing Communicative Competence Among The Learners Of Esl In Rural Area	602
123	Mr. Ramesh V. Shelke And Dr. D. V. Jamkar	Rural Tourism In India	606
124	Dr. D. V. Jamkar	Rural Development In India	609
125	Mr. M. U. Deshmukh And Dr. Y.D.Deshmukh	The Study Of Solid West And Sewerage In Nanded City	626
126	Gaikwad Varsha Gangadharrao	Importance Of Libraries Rural Development	631
127	प्रा. सुलक्षणा हरी कोळी व डॉ. एम. एम. बिरादार	भारतातील झोपडपट्टीतील लोकांची स्थिती	635
128	प्रा. डॉ. जायदा सिकंदर शेख	हिंदी ग्रामांचलिक उपन्यासों में चित्रित ग्रामिण समस्याएँ	641
129	Sarika Bhagwanrao Rengunthwar	Role Of Ict In E-Governance And Rural Development In India	647
130	Dr. Ashok L. Kolambikar	Rural Libraries In The Development Of Community: A Study	650
131	मरकले एस. एच.	ग्रामीण विकासाची दिशा	656
132	प्रा. डॉ. शंकर गडुमवार	ग्रामविकासामध्ये कृषी आधारित उद्योगाची भूमिका	663
133	Narwade Mukesh Ramesh	The Contribution Of Libraries In The Development Of Rural Areas	668
134	प्रा. डॉ. विलास चव्हाण	ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांची भूमिका	676
135	Dr. Manish R. Chakravarty	Challenges Of Language Teaching In Rural Areas	681
136	Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe	Allegory And Irony In Narayan's 'The Man – Eater	685

रूढीनिष्ठा, आर्थिक असुरक्षितता व ग्रामीण विकास

डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव

मराठी विभाग

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

शेती ही प्राचीन संस्था आहे. भारतात आजही ग्रामीण भागात शेतीवर पुर्णपणे अवलंबून असणारा मोठा वर्ग आहे. ग्रामीण जीवन आणि शेती हे एका नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. शेतीचा विकास तर ग्रामीण समाजाचा विकास असे सुत्रच आहे. त्यामुळे शेतीकडे ग्रामीण लोक व्यावसायिक दृष्टीने पाहत नाहीत तर श्रध्देने पाहतात. शेती हा त्यांच्या जिवाळ्याचा विषय आहे. शेतीसोबत भावनिक नाते आहे. त्यामुळे शेती परवडली नाही, पिकली नाही तरी तिची सेवा करणे हे आपले कर्तव्य आहे, म्हणून ती कसली जाते, “भारत आणि शेती या दोन गोष्टी अभिन्न आहेत. किमान २५००० वर्षांपूर्वीपासून भारतामध्ये शेती केली जाते. प्राचीन भारतामधील अनेक संघर्ष शेतीशी निगडीत आहेत. शेतीबरोबर पशुपालनही महत्त्वाचे मानले जात होते. म्हणून ‘गोधन’ असा शब्द रूढ झाला. या देशातील बहुसंख्य प्रजा शेतीवरच उदरनिर्वाह करित होती. देशाचे प्रमुख उत्पन्नही शेतीच होती आणि जो व्यापार व्हायचा तो शेतीमालाचाच होत होता. वेगवेगळ्या राजवटी आल्या त्या सगळ्याच शेतीवरती तरलेल्या होत्या. भारतातील समृद्धीचा प्रमुख मार्ग शेतीतूनच जात होता. म्हणजे शेती नावाची गोष्ट हीच संपूर्ण समाजाच्या आणि व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी होत्या.”^१ त्यामुळे ग्रामीण विकास हा शेतीशी निगडीत आहे. ग्रामीण विकासातील समस्या ह्या शेती विकासातील समस्याशी समान असणार आहेत. शेतीतील आव्हाने ही ग्रामीण विकासातील आव्हाने असणार आहेत. त्यामुळे ग्रामीण विकासातील समस्या तपासताना शेती वगळून तपासता येणार नाहीत.

ग्रामीण विकासातील प्रमुख दोन समस्यांचा अभ्यास या ठिकाणी मी करणार आहे. रूढीनिष्ठा, आर्थिक असुरक्षितता या दोन्ही समस्या ग्रामीण भागात सार्वत्रिक आहेत. त्या आजच्या काळात सोडविणे मोठे आव्हान झाले आहे. ग्रामीण समाज रूढीनिष्ठ आहे, शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण होवूनही रूढीच्या जोखडातून तो बाहेर येताना दिसत नाही. खोटी प्रतिष्ठा, जातिय श्रेष्ठत्वाची मानसिकता, अध्यात्मिकता यात कमी येण्याऐवजी ती अधिकच दृढ होत आहे. आपली आर्थिक स्थिती बेताचीच असूनही मोठे लग्न समारंभ करणे, महागड्या वस्तू, कपडे, वाहने खरेदी करणे त्या करीता नकोतितके कर्ज काढून त्यातून खोटी प्रतिष्ठा जपली जात आहे. त्यालाही सामाजिक प्रतिष्ठा मिळत आहे हे त्यापेक्षाही वाईट आहे.

धार्मिक क्षेत्रातील गुढवाद, अध्यात्मवाद यास ग्रामीण भागात पोषक वातावरण आजही दिसून येत आहे. शेतकरी, शेतमजूर यांच्या विकासातील मोठा अडथळा हा धर्मिकता व अध्यात्मवाद यांना पोषक वातावरण असणे हा आहे. या प्रभावातून ग्रामीण माणूस बाहेर

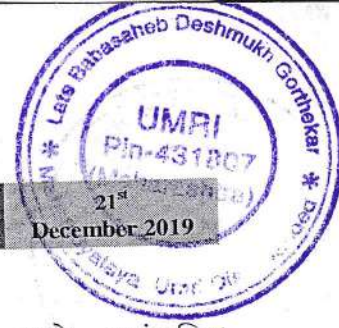

पुण्याऐवजी तो अधिक खोल कसा रूतला जाईल यासाठी प्रयत्न करणारे अनेक घटक आहेत. महाराष्ट्रात संतांची परंपरा मोठी आहे. त्यांचा प्रभाव जनमानसावर अधिक आहे. त्याचा फायदा घेणारे व स्वतःला साधू म्हणणारे अनेक बुवा आज पाहायला मिळतात या पेक्षा युरोपमध्ये वेगळी स्थिती पाहायला मिळते. तेथील भांडवलदार व भारतातील भांडवलदार यांची तुलना केल्यास एक चित्र आपल्या समोर येते ते “ युरोपातील उगवत्या भांडवलदार वर्गाला आपल्या मालासाठी खात्रीची बाजारपेठ हवी होती दळणवळणाच्या साधनांचा विकास कायदा आणि सुव्यवस्था यावर आधारलेली शासनपध्दती, शेतकऱ्यांच्या खरेदीशक्तीत वाढ, भूमिहीन वर्गात जमीनवाटप आणि त्यातून बाजारपेठेचा विस्तार अशा धोरणांना युरोपीय भांडवलदार वर्गाने पाठिंबा दिला. भारतातील व्यापारी-उद्योजक जातीतून उदयास आलेल्या एका मोठ्या वर्गाने मात्र अशा सुधारणांना पाठिंबा देण्यास नकार दिला. याउलट जमातीय दंगली, प्रतिगामी जनआंदोलने यांना पाठिंबा देण्याचेही धोरण त्यांनी ठेवले”³ ग्रामीण भागात अनेक सुविधा नाहीत पण इथला भांडवलदार शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी दर्जेदार विद्यापीठ, शाळा-कॉलेज, हॉस्पिटल अशा सुविधांमध्ये भांडवल गुंतवित नाहीत. तर भव्य व सुंदर मंदिर निर्माण, भागवत पारायण सोहळा, किर्तन-प्रवचन सोहळा यासाठी तो निधी पुरवितो उदा: भारतभर बिल्ला मंदिर हे अप्रतिम व सुंदर आहेत त्यात मोठी गुंतवणूक बिल्लाने केलेली पाहायला मिळते. यामुळे ही ग्रामीण भाग शिक्षणा पासून व इतर सुविधापासून वंचित राहिल्याचे दिसून येते.

ग्रामीण माणूस हा ‘मोक्ष’ कल्पनेत रमलेला आहे. पुण्य मिळविण्यासाठी व पुण्याच्या बळावर चांगल्या दिवसाची वाट पाहण्यात तो रमतो आहे. त्यासाठी अनेक धार्मिक विधी, रूढी, अंधश्रद्धा याचा बळी ठरतो आहे. कष्टाने कमविलेल्या पैसा तो योग्य मार्गाने आपला भौतिक विकास कसा करता येईल यासाठी खर्च न करता त्यातला मोठा हिस्सा हा धार्मिक व अध्यात्मिक विधीवर खर्च करतो. अशा खर्चास सामाजिक मान्यता व प्रतिष्ठा दिली जाते. त्याला पुण्य व मोक्ष याची जोड दिल्याने आपण केलेला खर्च हा योग्यच आहे. अशी ग्रामीण माणसाची धारणा होते. त्यामुळे ते अधिकच दारिद्र्यात रूतला जातो.

या धार्मिक व अध्यात्मिकवादाला अधिक मजबुती येते ती टी. व्ही. वर चालणाऱ्या मालिकामुळे हे टी. व्ही. चॅनेल बहुतांश भांडवलदारांचे आहेत. ते उच्चविद्याविभूषीत आहेत. आपली समाजावरील पकड अधिक मजबूत करण्यासाठी ग्रामीण माणसाला चमत्कार, साक्षात्काराच्या अदभुत दुनियेत गुंतवून ठेवण्यासाठी अनेक मालिका चालविल्या जातात. श्रीकृष्ण, जयहनुमान, रामायण, महाभारत हे कांही उदाहरणा दाखल घेता येतील. खेडो-पाडी टी. व्ही. चा प्रसार झाला आहे. लक्षावधी शेतकरी स्त्री-पुरुष या मालिका पाहतात. व तो मंत्रमुग्ध होवून मोक्ष मिळविण्याच्या दुनियेत राहतो त्यामुळे आर्थिक हितसंबंध असलेले आंदोलन करण्यापासून तो दुर राहतो. हाच उद्देश राज्यकर्ते व भांडवलदार यांचा आहे. व यात सध्या ते

यशस्वी होत आहेत.

आज शेतीत रोजगारनिर्मितीची कमी मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे. पारंपारिक बलुतेदारी संपुष्टात आल्यानंतर त्याला पर्यायी व्यवस्था जी ग्रामीण माणसांना उदरनिर्वाहासाठी आवश्यक होती ती निर्माण झाली नाही. त्यामुळे तरुण वर्ग शिकला पण त्याच्या हाताला काम नाही. आणि शेती असणाऱ्यांच्या मुलांना शेतीत काम करणे कमीपणाचे वाटायला लागले. अंग मेहनतीच्या कामाला प्रतिष्ठा राहिली नाही. शिवाय अनेक पिढ्यांनी शेतीत काम करून काय कमवले ही भावना नव्या पिढीची तयार झाली. त्यामुळे तो शेतात काम करण्यास तयार नव्हता. खेड्यात कोणताही उद्योग सुरू केला तरी चालत नाही. कारण लोकांकडे पैसाच नाही त्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी ग्राहक नाहीत. कारण लोकांकडे पैसाच नाही त्या वस्तू खरेदी करण्यासाठी ग्राहक नाहीत. गावात उद्योग म्हणजे काय तर किराणा दुकान एक हजार ते दोन हजार वस्तीच्या गावात पंचेवीस ते तीस किराणा दुकान त्यामुळे ते किती चालणार, अशी स्थिती बहुतांश गावात दिसून येते.

शेतकऱ्यांची अवस्था या पेक्षा फारशी वेगळी नाही स्वरूप बदलले तरी स्थितीती तिच आहे. आज शेतकरी पीक विम्यावर अवलंबून आहे. शेतीतील उत्पन्नात झालेली मोठी घट आणि वाढलेला उत्पादन खर्च त्यामुळे शेतकऱ्यांना माहित असूनही घाट्यातील शेती करण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय नाही. शिवाय मोठ्या कष्टाने त्याचा माल बाजारात आलाच तर त्याला भाव मिळणारच नाही. त्यामुळे आज शेतकरी पीक विम्याकडे डोळे लावून बसताना दिसत आहे. अशा स्थितीत तो जगतो किंवा आत्महत्या करतो हेच दोन पर्याय त्याच्यासमोर आहेत. पारंपरिक शेतीत फारशी सुधारणा अगर संशोधन झाले नाही. जे संशोधन झाले त्याच्यावर खाजगी कंपन्याची पकड आहे. अशा संशोधनातून येणारे बियाणे विकत घेण्यासाठी मोठी किंमत शेतकऱ्यांना मोजावी लागते. त्यामुळे तो अधिकच खोल रूतत चालला आहे. “यांत्रिकीकरणाच्या आधुनिकीकरणाच्या उदयाबरोबर भारतीय शेतीच्या मर्यादा उघड होऊ लागल्या आणि ती कसणाऱ्यांसाठी परवडणारी गोष्ट नाही हे स्पष्ट होत चालले. लोकहितवादी यांनी या संदर्भात हळदीच्या पिकाचे उदाहरण दिले आहे. हे पीक घेण्यासाठी होणारा खर्च, त्यासाठी लागणाऱ्या मनुष्यबळाचे मूल्य यांची बेरीज केली, तर येणारी किंमत बरोबरीत जाते, असे त्यांनी सिध्द केलेले आहे. म्हणजे शेतीमालाला भाव मिळत नाही, ही तक्रार १८४८-५० पासून आहे.”^३ यावरून हे लक्षात येते की, शेतकरी अनेक पिढ्यांपासून अडचणीत आहे. मग तो आर्थिक दुरावस्थेमुळे निर्माण झालेली पोकळी इतर कनिष्ठ जातीवर सामाजिक वर्चस्व गाजून भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

ग्रामीण भागातील दुरावस्थेला जबाबदार असलेला दुसरा मोठा घटक आहे शासन व प्रशासन, विविध प्रकारचे परवाने, सबसिडी, अनुदाने, कर्जवाटप, सवलती अशी कल्याणकारी

कामे ग्रामीण माणसा पर्यंत सहजरीत्या पोहचली जात नाहीत. या कामांना आज राजकीय पक्ष निवडणुकीपुरते मुददा बनवितात व नंतर त्यावर कोणीही बोलण्यास तयार नसते. त्यातही जर सरकारने अशी कल्याणकारी कामे लागू केली तर प्रशासकरीय वर्ग शेतकऱ्यांपर्यंत ती पुर्णपणे पोहचूदेत नाही किंवा त्या बदल्यात तो मोठी किंमत शेतकऱ्यांकडून वसूल करतो. आज शेतकऱ्यांना मोठया प्रमाणात कर्ज वाटप केल्याचे कागदोपत्री आकडे आपल्याला पाहायला मिळतील पण प्रत्यक्षात कांही वेगळेच घडत असते. समजा शेतकऱ्यांकडे जुने कर्ज ऐंशी हजार आहे तर बँका नवे कर्ज नव्वद हजार मंजूर करते त्यातील ऐंशी हजार रूपये जुनी बाकी म्हणून वसुलीत दाखविते व केवळ दहा हजार शेतकऱ्यांना मिळतात. त्यातही ही प्रक्रीया करण्यास मोठा कालावधी लागतो त्यासाठी कांही प्रमाणात लाच ही घेतली जाते. याला कर्ज नवे-जुने करणे असे म्हणतात. असे अनेक वर्षा पासून चालत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हाती मात्र कांहीच लागत नाही. यातून ग्रामीण माणूस नवीन कांही उपक्रम, उद्योग करू शकत नाही.

शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण व आमूलाग्र विकासाला पोषक असे धोरण प्रभाविपणे राबविले जात नाही. शेतकऱ्यांच्या उत्पादीत मालाला रास्त भाव द्यायचा नाही, उलट शहरातील मध्यम वर्गाला अन्न धान्य, कांदा स्वस्त मिळावा म्हणून निर्यातबंदी करायची किंवा मोठया प्रमाणात आयात करायची अशा प्रकारच्या धोरणामुळे ग्रामीण विकासातला मोठा अडथळा उरत आहे. हा अडथळा दूर करणे ग्रामीण माणसा समोरील मोठे आव्हान आहे.

ग्रामीण भागाच्या विकासातील या अडथळ्यांना मजबूती मिळते ती पारंपरिक घटकमूल्यामुळे ही मूल्ये ग्रामीण विकासातील मोठी आव्हाने आहेत. ग्रामीण माणूस स्थलांतर करण्यास अनुत्सुक असतो शेतीवर उदरनिर्वाह होत नसेल तर स्थलांतर करून उदरनिर्वाहाचे पर्यायी साधन शोधने आवश्यक असते. पण स्थलांतर करण्यास ग्रामीण माणसाची मनस्थितीच नसते. उत्तरप्रदेश, राजस्थान किंवा इतर राज्यातून लोक येवून नांदेड सारख्या शहरात अनेक प्रकारचे उद्योग सुरू केले आहेत पण ग्रामीण माणसाकडे अनुत्सुकता आहे. आणि कुशलतेचा अभाव आहे. वरून व्यावसायीक प्रतिष्ठा आहे. एखादे काम हलक्या दर्जाचे आहे. आपल्याला वरे दिसेल काय? असा तो विचार करित असतो. या मानसिकतेला बळकटी मिळते ती जातिव्यवस्थेतून आपण विशिष्ट जातीचे आहोत त्यामुळे हलक्या दर्जाचे काम करणे योग्य नाही, असे त्याला वाटत असते. खोटी प्रतिष्ठा, रूढिनिष्ठा यात अडकुण ग्रामीण माणूस आपल्या ऐपती पेक्षा अधिक खर्च करतो आणि त्यात तो अडकुण कर्जबाजारी होतो. याविषयी प्रा. रणजीत परदेशी म्हणतात, “भारताच्या जातीसमाजातील धार्मिक कर्मकांड रूढिबध्द उपक्रम यात ‘जात’ वा नातेगोते यांच्या मान्यतेसाठी अधिकाधिक प्रमाणात रक्कम खर्च करण्याची प्रवृत्ती शेतकरी जातींमध्ये असते. त्यामुळेही शेतकऱ्यांच्या हातातील बचत पळविली जाते.

कीय पक्ष
यातही जर
ती पुर्णपणे
रतो. आज
पाहायला
ऐंशी हजार
जुनी बाकी
ही प्रक्रीया
याला कर्ज
नेतक्यांच्या
करू शकत

ने राबविले
नेल मध्यम
प्रमाणात
आहे. हा

पारंपरिक
स्थलांतर
इरनिर्वाहाचे
मनस्थितीच
रात अनेक
कुशलतेचा
आपल्याला
मिळते ती
रणे योग्य
ण माणूस
याविषयी
ध्द उपक्रम
करण्याची
ली जाते.

शेतकऱ्यांच्या हातातील 'बचत' सुपारी साखरपुडा, लग्नाचे गावजेवण, मृत्युसंस्कार
उपक्रमात शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर खर्च करतात. त्यांना या उपक्रमात घराण्यांच्या इज्जतीला,
मानमरातबला साजेशा पध्दतीने मोठी रक्कम खर्च करायला पाहिजे असा जातितल्या
सगयासोऱ्याचा आग्रह असतो.' यावरून ही पारंपरिक घटकमूल्ये ग्रामीण विकासातील किती
मोठा अडथळा आहे हे स्पष्ट होते. आणि तो अडथळा दूर करणे आज मोठे आव्हान आहे.

निष्कर्ष:

ग्रामीण विकासात रूढी परंपरा, खोटी प्रतिष्ठा हे प्रमुख अडथळे आहेत.
ग्रामीण भागात उद्योगधंद्यांना वाव नाही त्यामुळे रोजगार निर्मिती नाही म्हणून आर्थिक
असुरक्षितता आहे.
ग्रामीण माणुसा अर्थ प्राप्ती करिता स्थलांतर करित नाही.

संर्भ सूची

१. डॉ. नागनाथ कोल्तापल्ले, जागतिकीकरण भारतीय शेती व जातव्यस्था, अक्षरगाथा
ISSN-0976-2957 अंक: चौथा १० जानेवारी २०१८, पृष्ठ ३०-३१.
२. उपरोक्त, पृष्ठ ११२.
३. उपरोक्त, पृष्ठ ३३.
४. उपरोक्त, पृष्ठ १०३-१०४.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri, Dist. Nanded. [M.]

Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal
(AMIERY)

Volume - VIII

ISSN 2278-5655

SJIF Impact Factor 6.236

Peer Reviewed Journal

www.aarhat.com

Special Issue - XXIII

"Rural Development , Issues & Challenges"

Chief Editor

Dr. Tukaram Vajjanathrao Powale

Co - Editor

Dr. Z. R. Pathan, Dr. D. D. Kolhekar,

Dr. G. P. Yedle Dr. V. V. Bhoyar

"Rural Development , Issues & Challenges"

AARHAT PUBLICATION & AARHAT JOURNALS
D58, Gaudharam Park, Dr. Ambedkar Chowk, Near T.V. Tower, Badliapur (E)-421502.
E-mail: aarhatjournal@gmail.com • Phone: 9822301164
Website: www.aarhat.com

22/3

INDEX

Sr. No	Author Name	Paper Name	Page No
121	डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव	रूढीनिष्ठा, आर्थिक असुरक्षितता व ग्रामीण विकास	597
122	Dr. Renuka L. Roy	Teaching Oral Skills For Developing Ommunicative Competence Among The Learners Of Esl In Rural Area	602
123	Mr. Ramesh V. Shelke And Dr. D. V. Jamkar	Rural Tourism In India	606
124	Dr. D. V. Jamkar	Rural Development In India	609
125	Mr. M. U. Deshmukh And Dr. Y.D.Deshmukh	The Study Of Solid West And Sewerage In Nanded City	626
126	Gaikwad Varsha Gangadharrao	Importance Of Libraries Rural Development	631
127	प्रा. सुलक्षणा हरी कोळी व डॉ. एम. एम. बिरादार	भारतातील झोपडपट्टीतील लोकांची स्थिती	635
128	प्रा. डॉ. जायदा सिकंदर शेख	हिंदी ग्रामांचलिक उपन्यासों में चित्रित ग्रामिण समस्याएँ	641
129	Sarika Bhagwanrao Rengunthwar	Role Of Ict In E-Governance And Rural Development In India	647
130	Dr. Ashok L. Kolambikar	Rural Libraries In The Development Of Community: A Study	650
131	मरकले एस. एच.	ग्रामीण विकासाची दिशा	656
132	प्रा. डॉ. शंकर गडुमवार	ग्रामविकासामध्ये कृषी आधारित उद्योगाची भूमिका	663
133	Narwade Mukesh Ramesh	The Contribution Of Libraries In The Development Of Rural Areas	668
134	प्रा. डॉ. विलास चव्हाण	ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांची भूमिका	676
135	Dr. Manish R. Chakravarty	Challenges Of Language Teaching In Rural Areas	681
✓ 136	Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe	Allegory And Irony In Narayan's 'The Man – Eater	685 ✓

ALLEGORY AND IRONY IN NARAYAN'S 'THE MAN – EATER OF MALGUDI'

Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe

Asst. Prof. & Head, Department of English

Late Babasaheb Deshmukh Gortheekar College, Umri

Abstract

R.K. Narayan is famous for his regionalism in the sphere of the novel in the Indian English literature and the world literature. He has dealt the attitudes of the poor and middle class, rural life with a kind of monetary worry. In this paper the researcher dealt with money with the middle class people who living in the small town like Malgudi. Through this paper, the researcher tries to deal with a domestic life of the village. Though he is very aims or objectives in the deal with material yet the anger that belongs to deal on it possess to his own information that belongs of experiences which he collected from his middle class and village life living. It is unable to say however, that he is unable to go beyond this to show a rich life. The novel Entitled 'The Man- Eater of Malgudi' is written by R.K. Narayan with the beautiful tale of the little world of the imaginary town malgudi in south India. The well printer Nataraji and his dear and near friends, a poet and a journalist, find their congenial days disturbed when vasu, to find out a big game, beacons life of a temple elephant that Nataraj has befriended, deterioration ensue that are both entertaining and tragic.

Key Words: Regional, Entertainment, consciousness, delineation, repertoire, conventions, Morality, Allegory

R.K. Narayan (Rasipuram krishnasawamiler, Narayanswami) was born on 10th October 1906 in his ancestral village Rasipuram. He was famous us for his works set in the imaginary south Indian village of Malgudi. His world of Malgudi is a composition of his own. He was a leading and well-known writer of early Indian literature in English along with Mulk Raj Anand and Raja Rao. He has enriched the Indo-Anglian fiction with prolific writing touching the varied themes. His Malgudi is a creation of his own, " We see Malgudi, a small out of the way town growing into a busy center humming with activities the business and to cap the climax Narayan bring Mahatma Gandhi to his Malgudi, R.K. Narayan is famous for his regionalism in the sphere of the novel in the country. He has pictured the attitude of the middle class with a kind of financial trouble. He has given the account of money in his famous novel such as Mr. Sampath, Hunting Men of the World, the Guide, the Financial Expert and The Man Eater of Malgudi.

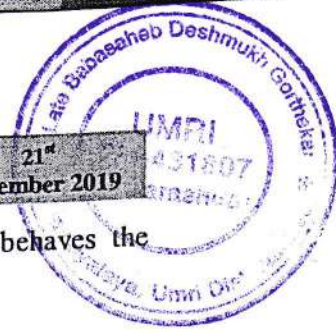
He has portrayed the domestic tangles of a middle-class south Indian house has been delineated in this novel the Dark Room. In this paper the researcher tries to depict the village life and their problems in day today life through the novel the Man-Eater of Malgudi. Though he is very objective in the treatment of his material yet the nature that bring to bear on it belong to his self repertoire of realizes which he gathered from his middle-class living. R.K. Narayan's novels have been classified under the following heads such as the school and college novels of his earlier period, the domestic novels, dealing with money-hunting men of the world and a political novel. The Man –Eater of

Malgudi is the ninetieth novel of the writer. It is published in 1961. It is famous not only in the world of literature but also in the universal. He has been written his most beautiful story of the little world Magudi, his fictional village is south India. In this paper the researcher find out the good price Nataraj and his close friends, a poet and a journalist, find their sympathy days distributed when was power – hungry taxidermist, moves in with his stuffed hyenas and pythons and brings his dancing women up the printer's personal stairs. The novel has settle in three part one Malgudi, South India Nataraj ran press which consisted of two rooms.

The story is settled in an imaginary town Malgudi. 'The Man- Eater of Malgudi' is one of the great regional novels. A regional novel is a novel which deals with the manners, traditions, conventions, customs, habits, the physical features, people, life, manners and language etc. of a peculiar locality or community. However this does not mean that regional art is only really reporting photographic recreation. The regional artist signification the unique components of a peculiar locality its uniqueness, and the various paths in which it separate from other place or location. But as in other skill so also in regional art, there is a incessant choice and ordering of worldly. In other words regional skill is also innovative. Through proper choice and ordering of his material, the researcher accents the different spirit of his selected region and displays next that in its significant it is the same anywhere. The distinctive are applied as a source of showing equalities from the peculiar and the local the skills rises to the regional and the worldly. The chosen region becomes a symbol of the universal

The researcher has found out in the paper in driving home this ethical reality. He has said arranging story but he has also appealed depth ethical and religious reality of tireless importance. However, Narayan's morality is not imposing it can be achieved merely by the thoughtful reader who can read between the lines. The story of the novel can be read into two levels. In this novel the main character Vasu who is died provide a greater annoyance than Vasu alive. Anybody who was involved in everything to do with him for the past six weeks was called to the force by the police. Muthu was there, away from his teashop, the poet was there, the journalist was of course, there and the elephant doctor and the tailor. All these are the picture of village life which we are usually seen. A policeman had gone and brought them all. All even his friends and his wife doubt Nataraj of being the murderer. He says, 'this was the greatest act of destruction that the man-eater had performed he had destroyed my name, my friendships, and my world. The thought was too much for me. Hugging the tiger cub, I burst into tears.' (The Man Eater of Malgudi)

In this paper, the researcher dealt with an analysis the usual order of life, i. e. the generally established order distributed by the arrival of an outsider into the harbored glob of Malgudi or by some flight or uprooting, but in the end there is often a return, a renewal and by the end we see the commonly or established once again and life going on as commonly for all practical intentions. It apprehension of intricate of cheeks and balances operating in the world, but in the end it is not the ridiculous or extra-ordinary that is enthroned but it is the ethical order which is re-constructed and founded. This theme can be easily sunned through a short study of the novel. Vasu is a bully who dismays people acts severely and has path in everything. He is like a middle- aged man-eater, "With the same uncertainties, possibilities and probabilities." (The Man Eater of Malgudi). He killed dogs the

scatters round the locality and soon the neighbors accuse to Nataraj against it. He behaves the complaint with despite.

Conclusion:

To sum up, it's intention is to amuse, to think the readers by telling them an interesting story which does not undertrained any great attempt on their session. He does not speech or moralist though there is an survey of human emotions, feeling and motives, there is no subconscious and the senses as is the case with a modern novelist. Narayan is a story teller, nothing less and rare more. The novel is also not failing in wit which is the saying of super glinting things which both entertain and wonder. It is the intellectual use of language which electrify the readers. Humor, of character, ridiculous witty, conditional witty, verbal humour, inonic - satiric humour and wit. It has all in the novel. There are many scholar who has remarked on the present creation of Narayana. The Man Eater of Malgudi.' He says, "we see Malgudi, a small out of the way town growing into a busy centre humming with activities and business and to cap the climax Narayan brings mahatma Gandhi to his Malgudi." There are also envious, suspects and doubtful and female of loose ethical like the temple- dancer Ranaj. An intricate picture is pictrized of Malgudi and its life and so it may be concluded that the second part of the title.' The man Eater of Malgudi is quite right and suggestive.

References:

1. Iyengar K.R. Srinivasa. India Writing in English. New Delhi : Sterling Publishers Pvt.Ltd. 1985.
2. An Interview with R.K. Narayan by Sunil Saxena, probe, sept.1987
3. Narayan, R.K. The Man- Eater of Malgudi. New Delhi : Orient Paperbacks. 1961.
4. Biswal. J.K. A Critical Study of Novels of R.K. Narayan.
5. Mehta. P.P. Indo- Anglian Fiction : An Assessment of R.K. Narayan. Bareilly : Prakash Book Depot. 1968.
6. <http://www.en. Wikipedia, org>.
7. <http://www. english.edu>.

G. K. J. R.
Principal
Late. Babasaheb Deshmukhi
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14

National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"

Sponsored by ICSSR

Held on (01 February 2020, Saturday)

Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

2-2-1
A

Human Expectation and Frustration in Nissim Ezekiel's Enterprise

Dr. Shrinivas S. Gadhe

Asst. prof. and Head Dept. of English

LBDG college Umri Dist. Nanded 431807

Mobile No. 9423657213

Abstract

Nissim Ezekiel is well known writer in Indian writing in English. He has fascinated critical evaluation; he has brought popularity and recognition to a number of Indian English literatures. He knew as a modern poet who wrote about frustration, depression, expectations, futile, psychic tension. Modern urban life and spiritual values. The present paper is focused on the group of people undertake a travel moved by dignified ambitions but it all ends in failure and frustrations. When he is fully unaware of the human predicament of the frustrations and failures which life brings at every stage. Some of them determine to exact the group frustration and herds over whom the human spirit and many do not have the courage to face the realities of life. There is not even the rumble over the mortmain can shake off human depression. The researcher has found out the man's life to have been meaningless and vain. The human being must accept the limitations of our lot; do our good within those limitations. It is written for individual therapeutic intentions, to scrutiny, examine and explore his own emotion of loss and frustration. The human being wants to find relief from personal tension and depression and so they have presented them in the Lyric. They so found the psychological relief which results from infusion of our sufferings and frustration to a close merciful follow. The final stanza raises the questions: Was the journey worth that entire struggle?

Keywords: Psychology, evaluation, fascination, frustration, expectation, anthology, analytical, environmental, hazard, orientalist, primitive, resolution, metaphior, venture, depression, disappointment, exploration, enterprise.

Nissim Ezekiel is one of the famous Indian poets in Indian English literature. He has fascinated critical evaluation; he has brought popularity and recognition to a number of Indian English. This is the one of the outstanding poet after independence India. He has published six anthologies of verse. A Time

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14

National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"

Sponsored by ICSSR

Held on (01 February 2020, Saturday)

Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

to Change, the Exact Name, Hymns in Darkness, Sixty Poems, 'The Third, and the Unfinished Man. He is the modern poet who wrote about frustration, expectation, futile in the life. The central theme of his poetry is frustration, futile, love, psychology tension, love, personal integration, the Indian contemporary scene, modern urban life and spiritual values. There is a further deepening of the heart's mysteries to a secret and fruitful knowledge beyond meaning and considerable. He shows the creative contribution of man's intellect with language. I find the importance of presentations.

The present paper is focused on the group of people under take a travel moved by dignified ambitions but it all ends in failure and frustrations as is normally the case with human endeavors at some dignified achievement. As Srinivasalyengar rightly points out, "In a sense of course, its man's destiny to be forever evolving and hence to be unfinished." It is the work of a micro, analytical mind trying to explain and speak, on a individual level, feeling of loss and frustration and expectation. If the spiritual achieves a sharper harbor, something else seldom imagination, seldom hope or self confidence suffers in effort. Between pictures of frustration. The goal is reached. Such is the human situation, the human for cast and man must teach to live with it as long as he is a denizen of this world. The condition is ordinary and indifferent, but its very ordinariness prepares it a metaphor for man's travel on this earth. A detailed scrutiny of the poem is essential to bring out the point.

The researcher deals with the travel they undertake is to some romantic, primitive hinter land. They begin with expectation, bravery and resolution with their minds full of grand ideas and ideals. They are out to prepare some heroic attempt which would lead, they expectation to some grand achievements. Their mind is hearted and they are not pear of only herds and problems. All tensions seem to them to be light. This first stage of the travel is symbolic of the stage of Edenicviridity which people enjoys in his boy hard and early youth. When he is fully unaware of the human predicament of the frustrations and failures which life brings at every stage. There is an untested orient list, untested by the experience of exercise day to day to life. Their rage, their lust for some heroic attempt is as hot as the hot sum above their heads. It seems that the objects and forces of nature are out to frustrate human attempt, the oppressive heat of the sun thus becomes symbolic of the aversely of nature to human orient list and heroic ambitions. The more hotly we humans aspire, the more hotly nature attempts to beat us down. They continue to travel in expectations. Their orient list soon degenerates into the insignificant and the ordinary.

This is the human impasse man cannot remain real to his self for any length of time. The problems and hazards posed by main's physical environment are not so destructive as those that result from his self inadequately bickering over petty matters, unnecessary conflict over travails, gruded of, and contrary to those who hold separate opinions on perfect in human nature and thus man carries the seed of his failure and frustrations within his own self. So do these pilgrims who contempt their hassle continue their onward travel. Their target and their intention are forgotten and their orient list in all gone. Some of them determine to exist the group frustration and herds over whelm the human spirit and many do not have the courage to face the authentic of life. The poet says, "The sun beat downto match our rage, a shadow falls on us and grows, our deeds were neither great nor rave, home is where we have to

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14

National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"

Sponsored by ICSSR

Held on (01 February 2020, Saturday)

Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

gather grace," (Nissim Ezekien's poem Enterprise) Such is the finallyend of all human life. The tremendous hopelessness of man at the end of life's travel is thus emphasized and disenchantment is so deep and dark that all expectations of internal illumination or spiritual regeneration are lost. Nothing , not even the rumble over the mountain can shake off human depression.

The researcher has found out the man's life to have been meaningless and vain. All their dignify ambitions are forgotten, there is pain and trouble on every face, and they are aware of the reality that their deeds have neither been adventure nor seldom. Attempts at rescue from the authenticities of human life are vain. The human being must accept the limitations of our lot; do our good within those limitations. Bravery means of our best in the duty of lord and humanity. Dwell is the authentic principal which must be consented, faced and prepare of. This is the merely reasonable and balanced path of existence possible for human being. It is written for individual therapeutic intentions, to scrutiny, examine and explore his own emotions of loss and frustration. The human being wants to seek relax from individual burdens and depression and so they have presented them in the Lyric. They so found the psychological relief which results from infusion out our sufferings and frustration to close merciful follow.

Conclusion:-

To sum up, the researcher has dealt various aspects of expectations and frustration of the human beings life in the world. It has analyzed that explorations has been done in generalized terms, so that Lyric has also become a metaphor for a symbol or an allegory of, the human situation. The individual disappointment and burdens of the poet are so seen to be all those of humanity at large. The travel which is undertaken is symbolic of the exploration of most visited and emotions souls like him. There are various writers such as Hemick Milton and W.B.Yeats search fulfillment is one who worth's his conventions and puts self belief in the things of the sprit. The scholars such as Lyric also displays Nissim Ezekiel's mastery over poetic from correct words have been used at the right place. So the poems like Enterprise become images of expectations of human life in the world. At the end there is complete disillusion of the human being on the earth. The final stanza raise the questions: was the journey worth that entire struggle? There are more expectations means more frustration in the life of human being in this huge universe.

Reference:-

1. John Thieme. Nissim Ezekiel Collected Poems: With A New Introduction. New Delhi: Atlantic Publisher 2019
2. A Raghu. The Poetry of Nissim Ezekiel. New Delhi: Atlantic Publisher and distributors.1989.
3. IyengarSrinivasa. Indian Writing in English. New Delhi: Sterling Publishers pvt.Ltd.1984.
4. Naik. M.K. A History of Indian English literature SahityaAcademic. New Delhi: Heinemann Publisher, 1971.

OUR HERITAGE (UGC Care Journal)

ISSN: 0474-9030 Vol-68, Special Issue-14

National Seminar on "The Importance of Sports, Physical Education and Psychology for Personality development At Present Scenario"

Sponsored by ICSSR

Held on (01 February 2020, Saturday)

Organized by: Department of Psychology, Sports and Physical Education
Shivaji College, Hingoli-431513 (Maharashtra)

5. <http://www.google.com>.
6. <http://www.e.library.com>.
7. <http://www.wikipedia.org>.
8. Desikachar, Y.K.V. The Heart of Yoga, Developing a Personal Practice. Rochester Vermont: In her traditions International Publication.1995

Handwritten signature

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. (M)

	CURRENT GLOBAL REVIEWER International Multidisciplinary Research Journal		ISSN- 2319-8648
	Impact Factor - (SJIF) – 7.139	Special Issue -28 , Vol. 6	March 2020

2.2.1
5

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Impact Factor – 7.139   ISSN – 2319-86948
 Multidisciplinary International Research Journal
 PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Relevance of Mahatma Gandhi in Today's World

March 2020   Special Issue – 28, Vol. 6

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Guest Editors

Guide

Dr. B. G. Gaikwad

Principal

Shivaji College, Hingoli (MS)

Editor

DD Dr. Balasaheb S. Kshirsagar
 Director, Gandhian Studies Centre
 Shivaji College, Hingoli (MS)

Co-Editor

Dr. Kishor N. Ingole
 Department of English
 Shivaji College, Hingoli (MS)

Shaurya Publication, Latur

Index

1. The Importance of Mahatma Gandhi's 3-H Educational System at Present Scenario
Dr. Sherkar Subhash Tulshiram 1
2. M. K. Gandhi's Thoughts On Clean Environment and Human Behaviour
Dr. Siddharth Sudhakar Rao Howal 5
3. Social Movements of Mahatma Gandhi in R. K. Narayan's *Waiting for the Mahatma*
Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe 8
4. Gandhi's Psychological Education Related with Nai Talim
Dr. Sunanda G. Rodge 10
5. Gandhiji and Abolition of Untouchability
Dr. Sureshkumar Kundlik Kamble 12
6. Mahatma Gandhi's Presence in Indian English Literature
Dr. Swapna C. Vyawahare 14
7. Mahatma Gandhiji and his philosophy of Constitution; With Reference to Aundh Princely State
Dr. Swati Kalbhor 17
8. Mahatma Gandhi and Children's Literature
Dr. Varsha V. Hadgekar 20
9. Mahatma Gandhi and the National Freedom Movement- A Historical Review
Dr. Vasant Dongare 22
10. Strategies of Gandhiji in Indian Independence Movements(1920-1947)
Dr. Vijaykumar Shivdas Dhole 24
11. Mahatma Gandhi's Thoughts on Truth and Non-Violence
Dr. Sainath I. Waghmare 17
12. Relevance of Gandhi's Philosophy (Non-Violence and Truth)
Dr. Mahesh Jaiwantrao Patil 30
13. Mahatma Gandhi and English Literature
Jeetendra Nagarao Deshmukh 34
14. Mahatma's Gandhi's Message to the Youth (With the special reference to his quotes)
Miss. Jyoti Ramchandra Lekule 37
15. Mahatma Gandhi: A Person or a Philosophy
Dr. Jitendra S. Gandhi 40
16. Mahatma Gandhi and Social Justice
Mr. Gautam Sheshrao Bansode 42
17. Mahatma Gandhi and Rural Development through MGNREGA
Dr. Kantrao P. Pole 44
18. Mahatma Gandhi's Thoughts on Women Empowerment
Mrs. Tejaswi Sunil Kale 48

Social Movements of Mahatma Gandhi in R. K. Narayan's *Waiting for the Mahatma*

Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe

Head, Department of English, Late B. D. Gortheekar College, Umri, Tq. Umri Dist. Nanded (MS)

Abstract:

R.K. Narayana (1906-2001) is one of the leading Indian figures writing in English. He was recognized as one of distinguished and well-known novelist. His novels have been appreciated by the globe and have been translated into the many languages of the globe. He is regarded as one of the three well-known Indian novelists of his era. Other two beings are Raja Rao, Mulk-Raj Anand and R. K. Narayan. He has won various awards such as the sahitya academic award in 1960 for 'The Guide.' He has received the award of 'Padmavibhushan' in 2000. He was the member of the Rajya Sabha too. There are various novels are remarkable such as the Guide, Swami and Friends, the Financial Expert. Mr. Sampath, the Sweet of Vendor and Waiting for the Mahatma. The present novel has come in the category of political novel. The paper has focused on the social movements of Mahatma Gandhi through the novels of R. K. Narayan's *Waiting for the Mahatma*.

Keywords: Movement, Freedom, Protagonist, Brotherhood, representative, British rule, Influence, Propaganda, Quit India, Revolt, Mission, Struggle.

The present paper deals with the account of Mahatma Gandhi's social movement expose an atmosphere of fear among the Indian people against the British rule. The novel, *Waiting for the Mahatma* was written in 1955. Near about seven years after death of Gandhiji. In the novel the author observes the impact of Mahatma Gandhi on the average people of India. The protagonist of the novel is sriram who representatives of the middle class, normal Indians with his errors and foibles. It is the novel where the mahatma Gandhi is the center place. The novel rightly presents the opportunists, who are the natural rivals of the idea of liberation from the British rule. If the British are rooted firmly it is because of such people who are not really patriotic. Mahatma Gandhi is the inspired and ideal for the Indian people for movement of freedom. The time is around 1940, Sriram is young man of twenty. He is firm and stubborn in themes and displays indifferent himself of many general things in life. The manager of the office correctly remarks, "You are old enough to know what you do." (*Waiting for the Mahatma*)

In the paper, the researcher tries to focus on the many aspects of mahatma Gandhi's life which influenced on Indian many young people for freedom, when asked a jiggery trader tell him that Bharati is something to do with Mahatma Gandhi who is about to visit Malgudi. Sriram is imbued with the thing where the mahatma stays and where the programme is going on. Sriram is eager to meet Mahatma Gandhi. He goes to meet Gandhi at Malgudi. Sriram sees a hundred thousand people in khadi, speaking slogans. Mr. Natesh, the mayor of municipal is the host. In the speech Gandhi delivers, he talks about brotherhood and respect for women which diatribes Sriram. After the public meeting is over, Sriram goes to the abode of the sweepers near the river where he learns, the Gandhi is going to stay. He sees the girls busy in lifting Mahatma Gandhi's spinning wheel and she comes out. At the time poses to be the disciple of the Mahatma in view of the National Political Movement. There are many people discussing the latest development in the political movement and they prefer the British to Gandhi who might become the emperor of India after them.

Sriram has entirely influenced the thought of Mahatma Gandhi. After meeting with Mahatma Gandhi, he decided to stay and living with way of Gandhiji's thought. He comes to know that Bharati's Father was killed by the police, after death of Bharat's mother she is taken by local sevak sangh. Gandhi has given her the name 'Bharati.' She has homeless as well as orphan. She teaches people spinning and circulates Gandhi ideals and thought among the young man. Bharati asked him to meet Bapu and at this he trembles. He thinks that the Mahatma would read his real emotional for Bharati and perhaps he will not be liked to know that he fosters immoral ideas. Sriram says, "He may find me out if I go before him again." (*Waiting for the Mahatma*) Bharati exercises a good control over Sriram. It is not that he has turned out a patriot but for his attraction for Bharati. Bharati tells him to go around and paint 'Quit India' wherever he could. It is Aug.1942 and Mahatma and various other leaders in jail. The followers of Mahatma Gandhi are busy circulating and spreading the freedom slogans every corner in India. Sriram gives about with painting with brush on the walls. Various revolts telling that, Sriram would make trouble by fomenting people against the British rule. The people would be after

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 28, Vol. 6

Peer Reviewed

ISSN : 2319 - 8648

March 2020

SJIF

Impact Factor : 7.139

people. Sriram would say the easy people, "Gandhi is in jail, so that you may be free men in this country,"
(*Waiting for the Mahatma*)

Sriram simple goes about in the rural and tribe area. He talks to the people giving in stances how the British are exploited the wealth of Indian people. A contractor told he had the photo of the mahatma, hung at his house. A lady comes for salt. Sriram taken the situation to display how salt had been costly and how Gandhiji had been struggling to repeal the salt tax. Sriram came to know how shy the men are at the rural people. Sriram desires to write a letter from solur to Mahatma Gandhi, "I don't know why we should bother about these folk. They don't seem to deserve anything we may do for them." (*Waiting for the Mahatma*) Then a new came that Mahatma Gandhiji was free from jail. He was going to be the king of India. From the paper they know that speaks are going on Delhi with the cabinet mission. He is free after Independence.

Conclusion:

To sum up, Mahatma Gandhi was the real freedom fighter for Indian as well as Indian people. Gandhiji has created many volunteers revolt against British rule over India. One of them is Sriram who raise a shout of appreciation and cry 'Quit India.' He remarks, "These political Gandhi folk, they won't leave any one in peace, why do you come and trouble us here?" (Naryan's novel *Waiting for the Mahatma*) There are various types of people reacting distinctly to the liberation movement. He firmly ensures to the Mahatma Gandhi that he wants to change his style of life. And for that instead of the Mahatma Gandhi asking him to get the blessing of his grandmother, he tries to cheat him, Mahatma Gandhi gives him a piece of counsel before leaving the station. It is the bustle of 1942 and Mahatma Gandhi is in jail. Sriram told people why he was in jail. So that people should told people why he was in jail. So that people should be free in this country. Characters are counted more important among Gandhiji's ideals. Bharati was not seen hesitating when Mahatma Gandhiji asked her to surrender and went to Jail. Gandhiji has already permitted a same status to female. Bharati is not waiting for the permission and boon from the Mahatma. Bharati is waiting for a right chance to ask Bapu for that.

References :

- Gandhi, M. K. *Collected works of Mahatma Gandhi*. Vol.47. Delhi: Pub. Division, 1971.
Gandhi, M. K. *The Selected Work of Mahatma Gandhi*. Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 06 Vol.S. Narayan (ed). 1968.
Nandal, B. R. *Mahatma Gandhi : A Biography*. London: Oxford Pub, 1975.
Narayan, R. K. *Waiting for the Mahatma*. Maysore: Indian Thought Publication, 1955.
Patil, S. H. *Gandhi and Swaraj*. New Delhi: Deep Publication, 1983.
[www. Freeindia.org](http://www.Freeindia.org)
[www. Mkgandhi.org](http://www.Mkgandhi.org)
[www. M. Wikipedia.org](http://www.M.Wikipedia.org)

Principal

Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

2.2.1
667
ISSN: 2394 5303Impact
Factor
7.387 (IIIF)Printing Area®
Peer-Reviewed International JournalApril 2020
Issue-64, Vol-02

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

April-2020, Issue-64, Vol-02

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

“Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed-431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.”

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.387(IJIF)

Printing Area®

Peer-Reviewed International Journal

April 2020

Vol-02

Issue-64

INDEX

- 01) To Improve English Language Communication Skills among The Rural ...
Dr. Shrinivas S. Gadhe, Nanded ||14
- 02) Tourism & Career opportunity
Prof.Dr. Kailas Baban Ingle, Buldhana ||17
- 03) Poona Pact And Its Impact On Bahujan Movement In Dr. Ambedkar ...
Dr. Shailesh Raut, Aurangabad ||20
- 04) A species of *Xylaria* from Melghat forest
P. S. Kaste, Amravati ||23
- 05) Role Of Psychological And Social Factors In Understanding Criminal ...
Jyoti Jaiswal, Bhagalpur ||24
- 06) Independence, Constitution and tribal Politics, Politics of Sixth ...
Dr. Tapan Chandra Kalita, Mr. Mantu Ramchiary, Nikashi ||27
- 07) Role of Education in Women Empowerment and Development
Dr. Ritu Bhardwaj, Ritu Sakhuja, Gajraula ||34
- 08) A Study On Issues And Challenges Of Women Entrepreneurs In India
Siddaraju S., Mysuru ||36
- 09) Empowerment Of Rural Women Folk In Agomani Development Block ...
Dr. Manoranjan Roy, Dhubri ||42
- 10) A study of Poverty and Rural Development in Rural Athani taluka of ...
Mr. Raghavendra P. Salve, Dr. G. K. Boodeppa, Belagavi ||48
- 11) Service Delivery- Performance Measurement of Basic Civic Services ...
Hardeep Singh, Chandigarh ||53
- 12) Ultrasonic Velocities of Binary Liquid Mixtures using Scaled Particle ...
Dr. K. N. Pande, Akola ||62
- 13) वृद्धांचे संगोपन : आधुनिक काळातील एक अपरिहार्यता
प्रा. कामराज आर. रामटेके, भंडारा ||65

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.387(IJIF)

Printing Area®

Peer-Reviewed International Journal

April 2020

Issue-64, Vol-02

UMRI
014
Pin-431807

01

To Improve English Language Communication Skills among The Rural Students of Nanded District

Dr. Shrinivas S. Gadhe

Asst.Prof. & Head Dept. of English,
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
Mahavidyalaya, Umri. Tq. Umri. Dist. Nanded

*****

Introduction: Language plays a crucial role in any society for communication undoubtedly English is the most important tool of communication in the present world. English Language communication skill can be achieved through constant practice and continuous exposure to the language. English has acquired utmost importance global language. There is no exaggeration that public life as well as private Matters it has become a need of time. The present research is about improving communication skills in English in rural Nanded District. Nanded is basically an agricultural region industrialization and English medium school and the college are confined to the parents are illiterates and can speak only mother tongue i.e. Marathi. They can't guide their children at all in improving English language communication skill. English is start right from the beginning of school education. Nevertheless most of the students in spite of reaching college education can't become proficient in English communication. The main reason is that they are not exposing to the language as the city studies. Rural area lacks facilities required to improve communication skills in English. In ancient time emphasis was on teaching rather than communication. Now

days the HRDC-UGC, in its format curriculum for English at UG and other level. It has laid too much emphasis on the English language communicative aspect of the language. One of the objective and goals of teaching learning and introduction of English is to acquire communication skills in English which is benefited for the actual life condition. Hence the researcher has decided to find out the problems of English language communication skills and the solutions to those problems by using the work based English language teaching which with help the pupils to improve the fluency and proficiency of English language.

Origin of the Research Problem:

The present research is an attempt to make the discourses of aims and goals or objectives of English language communication skills. Skill based communicative attitude includes self study, enough exercise in listening, speaking, reading and writing comprehension ingredient of education all level of English. We consider it for accepted that the pupils have achieved four skills of language such as listening, speaking, reading and writing (LSRW) which they can actively use, but in practice, occasionally we don't search so. It is continuously experienced that the pupils of English language communication, peculiarly from rural area have not accepted the expected level of understanding these aspect of English language. Teachers and pupils have to go beyond the scribed textbook while learning and teaching English language.

Interdisciplinary Relevance:

Language is a media of correspondence to one person to another one. It is a means of communication. It goes our ideas, views one place to another. The correct communication avoid misunderstanding and improves good relationships language skills are essential for all types of correspondence. All types of examinations depends on only writing skill, thus there is a required of improving writing skill

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.387(IJIF)

Printing Area®

Peer-Reviewed International Journal

April 2020

Issue-64, Vol-02

among the under graduate as well as other pupils of rural area. This project will discuss the extent and quality of data available in the rural area students as well as field work among pupils.

Review of Research and Development in the Subject:

It has surveyed that the pupils of rural area spend most of the time in reading and writing. Near about 90% pupils neglect speaking and listening skill. Finally most of the pupils commit wrong pronounce and spelling mistakes in their work. Near about 90% pupils do not have correct pronounce English words and 75% pupils do not have write correct sentences properly. 90% pupils do not listen English properly, because of poor grammar, vocabulary and spelling. So the teachers should concentrate on solving the hindrances of English language communication skill through the field work assignment such as questionnaires, interview, and group discussion among the rural area students. It should make improvements in pupils through this field work project. It should try to remove the fear of English language communication among the rural area students with various assignments through this project.

International Status:

English is the international language of the quarter of the world population. It knows almost all countries in the world as official, administrative and mother tongue language. It is a language of science, technology, political, law and education and so on. It is first language for 350 million people and a second language for 400 million people. 125 to 1150 million people learn English in Japan, China and Russia. Language is understanding process. The process of getting knowledge is consistence till the end of man's life. Learning an English language is a vital aspect of education as it most strong and effective media of expression of one ideas, emotions and thoughts etc.

India is a multi-lingual, multi-state, multi-culture, multi-customs country. English is

becomes the language of source, education, science, Job, technology, official administration and politics in such a big country like India. Now days English has become lingua franca or link language, but again restricted to the English urban elite and not for rural people. Presently there are twenty two official languages in India and many dialects are spoken. Thus there is a challenge of ordinary languages in India. Hence there is a required of English as a link language. Our first Prime Minister Honourable Pandit Nehru said, "English is the window of international level to acquire more knowledge and link to other nations". Further he remarked without English nothing is possible in the world.

National Status:

India is a multi-lingual, multi-state multi-culture, multi-customs country. English is become the language of source, education, science, job, technology, court, official, administration, politics in such a big country like India. Now days English has become lingua-franca or link language, but again restricted to the English urban elite and not for rural people. Presently there are twenty two official languages in India and many dialects are spoken. Thus there is a challenge of ordinary language in India. Hence there is an required of English as a link language, but again restricted to the English urban elite and not for rural people. Presently there are twenty two official languages in India and many dialects are spoken. Thus there is a challenge of ordinary language in India. Hence there is a required of English as a language. Our first Prime Minister Honourable Pandit Nehru said, 'English is the window of international level to acquire more Knowledge and link to other nations'. Further he remarked, 'Without English nothing is a impossible in the world.' One of the scholar said, 'The English language is Goddess Saraswati's Gift to India'. A number of English Medium schools are flourishing in the private sector in India. Today English Medium School are being

卐 Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal 卐

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.387(IJIF)

Printing Area®

Peer-Reviewed International Journal

April 2020

Issue-64, Vol-02

016

UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

established in rural areas, even though they do not maintain standards or position. In the purpose to teach quickly good English, the teacher should give significance to four skills (LSRW) of language.

Significance of the Study:

We anticipate our pupils to do several activities such as group discussion, seminar, writing for college magazines, Dramatization, composition the story, Participating in debates, conversations dialogue, writing letter, reports, etc so on. Our main target is to involve the learner communication skills. Most of the pupils of English pupils face number of problems while listening, reading, writing, and speaking. They have no enough vocabulary. So they fail to read and write with perceptions. It is faith that pupils write but not as per the features communication are on skills. The teacher teaches the proceed of items to be member and is based by the examination. The English learners entered are the new problems of the globalization era, so it must to have communicative approach for every English language learner. Our University (SRTMUN) evolved a new model which was a blending of structural and communicative attitude. The final objective of all teaching activity should growth human resources able teachers and learners to play roles emphatic.

Objectives:

- To find out the causes of lack English language communications skill among rural students of Nanded District.
- To find out socio-economic problems behind the problems.
- To find out solution to the problems.
- To recommend action plan to the concerned authorities.
- To find out the general errors and remedies in listening, speaking, reading and writing.
- To develop reference skill and self study habits of pupils.
- To enable the pupils for influence use of

communication skills of English Language.

- To help language skills of the pupils to an honest degree of mastery of communication skill.

The finally aim of the researcher is to find out and solve the problems of the pupils in communication skill through work based language learning.

Methodology:

The researcher will achieve the aim of the study through travelling various places in Nanded District region. The present work is based on practically, survey, questionnaires and interview method with the help of pupils in the Nanded rural area's region among pupils. It is purely based on field work research. The following methods are used to achieve this aim.

- To use questionnaires and interviews to evaluate teaching and learning conditions.
- To conduct tests to assess the communication skill i.e. Listening, Speaking, Reading and Writing [LSRW].
- To conduct counselling sessions for Pupil
- To collect Feedback from students on learning teaching programmes.
- To conduct interaction sessions with teachers and Pupils.
- Testing of students through written and moral mode.
- To study the data collected to draw conclusion results.

Conclusion:

To sum up, the main aim of the researcher to find out the weaker students and improve English language communication skill among the rural students of Nanded district. It surveyed that the pupils of rural areas spend most of the time in reading and most of the pupils neglected writing and listening skill. Finally most of the pupils commit spelling errors. Most of the pupils are not able to writing correct sentences aptly because of weak glossary, vocabulary grammar

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

ISSN: 2394 5303

Impact
Factor
7.387(IJIF)

Printing Area®

April 2020

Peer-Reviewed International Journal

Issue-64, Vol 02

02

and spelling. Thus the teachers should not concentrate on solving the difficulties of communication skill through communicate to one another and improve the habits of speaking and listening English language among the pupils in rural area. The teacher masters his pupils to concentrate their attempts on solving the difficulties in communication skill. He uses new and advanced techniques in teaching to overcome all communication skills language difficulties. Most of the pupils lack confidence of speaking and writing in English. They also remain passive listener and learners. So regularly speaking, listening, reading and writing assignment should be carried out through works and pupils should be avoided of their errors. Finally the teacher teaching English in rural area do attempt to awake the quality of English work but for the received success, it got sacrifice, hard work, willpower, more work and more time to became success in English communication skill.

References:

- Ravindranath S & Nagarajan S. Speaking English Effectively. India: Macmillan Publishers. 2007.
- Krishna Mohan. Effective English Communication. India: Macmillan Publishers. 2007.
- ----- Speaking English Effectively. India : Macmillan Publishers .1995.
- Pahuja N. P. Teaching of English. New Delhi : Amol Publication Pvt. Ltd. 2001.
- Francis Soundararaj, Teaching Spoken English and Communication Skills. Madras: T. R. Publication. 1995.
- <http://www.Wikipedia.org>
- <http://www.Shodhaganga.com>
- <http://www.Google.com>

□□□

Tourism & Career opportunity

Prof. Dr. Kailas Baban Ingle

Associate Professor,

Head of department of commerce,
Bhagwan Baba Arts And Commerce College,
Lonar, Dist. Buldhana, Maharashtra

Abstract :

Tourism is a potentially large employment generator as well as a significant source of foreign exchange for the country. The growth in the Indian tourism industry is driven by a combination of rising income levels and changing lifestyles, development of diverse tourism offerings, policies and regulatory support by the government authorities. India has a touristic potential for development for sea side tourism and other alternative forms of tourism. Tourism is the major key to earn the foreign currency and the indicator of career opportunity. The main benefits of tourism are income creation and generation of jobs. Today we say not only tourism but also tourism service industries. It created incredible India. Incredible India has incredible latent potential, which the authorization is deemed to tap. In this research paper to focus on the career opportunities.

Keyword : Tourism, importance, current status, types, opportunities and challenges.

Introduction :

Tourism is travel for pleasure, also the theory and practice of touring, the business of attracting, accommodating, intergrading tourist, and the business of operating tours. Tourism may be international or within the traveler's country. 'Thomas cook', a brilliant entrepreneur from England, is seen as their inventor and thus the pioneer of commercialized mass tourism.

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

Principal

Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts. Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

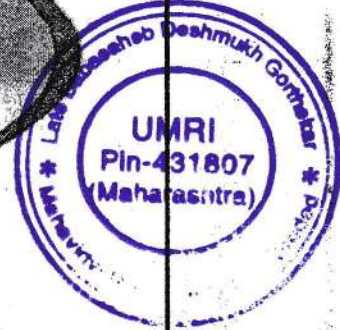
MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2020
Issue-34, Vol-05 01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2020
Issue-34, Vol-05

Date of Publication
1 May 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

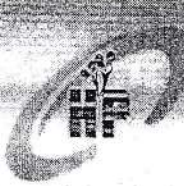
विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No:U74120/MH2013/PTC-251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Dr. Bapu Gholap
Assistant Professor
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorathekar Mahavidyalaya, Umri
Tq. Umri, Dist. Nanded

INDEX

01) "Soil Formation and its Conservations" A Geographical Analysis Dr. Mirza Wajid Rustum Baig, Beed	14
02) WEB 2.0 TOOLS: An Innovative Techniques for Pre Service Teacher Education Dr. Mahadeo Sadashiv Disale, Dist – Solapur (MS)	17
03) Translation: Creation of Creation Prof. Dr. Aparna Mahajan, Chakan	23
04) Use of Statistical Research in Everyday Life Experiences Mr. Abhijit P. Mahale, District- Sindhudurg	27
05) ROLE OF LIBRARY AND ITS SOURCES IN LEARNING PROF. SIDDHARTH A. PATIL, DIST. AKOLA	31
06) Glimpses of child Abuse: prevalence and Dynamics Prof.Dr. Baviskar Kunda Vitthal, Jalgaon	33
07) Impact of Globalization on Indian Society in Anita Desai's 'Voices in the City' Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe, Dist: Nanded (M.S.)	35
08) Mahesh Dattani's Seven Steps Around the Fire: Customs and Beliefs Asst.Prof. Ayodhya Jadhav, Pune, Maharashtra	37
09) Trauma of Women with special reference to the Partition Story A Leaf in ... Dr. Vaishali Vasant Joshi, Sangli	41
10) The Study On effectiveness of community based Rehabilitation for ... Dr. T. S. Rathod, Amaravati	43
11) A Report on Environment Pollution as a Tort Pragya Seth, Jaipur	46
12) The Posthuman in Greg Egan's Permutation City Rajendra Tambile, Shirwal	48
13) ENTREPRENEURIAL CHALLENGES IN INDIA AND FINDING THE WAY OUT Dr. P. N. Tiwari & Dr. P. C. Suyal, U.S. Nagar (Uttarakhand)	52

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

07

Impact of Globalization on Indian Society in Anita Desai's 'Voices in the City'

Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe
Asst. Professor & Head Dept. of English,
Late Babasaheb Deshmukh Gorathekar
Mahavidyalaya Umri, Dist: Nanded (M.S.)

Abstract

Today, the present era is the era of globalisation, the internet age and the digital age. It is the age of advanced technology due to various changes in the huge globalisation knowledge. The researcher has dealt the impact of globalisation in Indian society and culture through the novel 'Voices in the City' written by multicultural writer Anita Desai. Man lives in this era with much more knowledge and information than before, that comes to him in net-internet or digital form, advanced exchange accessibility by huge technology and the update networks of globalisation connectivity. The present research paper has been studied the cultural and social influences and struggles in the novel of Anita Desai due to globalise changes in the world. 20th century and twenty first century is known as the age of globalisation and liberalisation. So, the researcher has tried to find out the social and cultured issues of struggle, it's reasons and the effects with special reference to the novel of Anita Desai through the various characters such as Nirode, Sonny, Jit, Arun, Amla and Monisha. The term culture and multicultural society are very relevant to the present globalisation era.

Key words – Globalisation, Multicultural, Era, Portraits, Struggle, Liberalisation, Sociologist,

Conventions, Customs, Traditions, Culture, Communities, Societies, Contemptuous, humanity, harmony annotate, rehabilitation, unification, fugitive.

Introduction:-

Anita Desai was born in multicultural family in Maisore, on 24th June, 1937 She has a Bengali Father and a German mother. She has been lived in metropolitan cities such as Delhi, Puna, Bombay, Kolkata and Chandigarh etc. She has given details account of Indian way of life in these cities in her novels. Almost her writing on Indian Cultural and Social life in her novels. The present paper is focused on the impact of globalisation on social and cultural life of India through her novel. 'voices in the city'. The word culture has distinct meaning of distinct people, commonly, when anyone talks of culture, one thinks of cleared educated, well nature personal. Culture also refers to learned paths of manner. According to Horton and Hunt, The Sociologists, 'It is the set of rules and procedures, together with a supporting set of ideas and values.'

The paper deals with social and cultural life of the city Calcutta with the characters Nirode, Arun, Amla and Monisha. It depicts the helpless plight of Amala, Nirode and monisha in the city of Calcutta. In the novel the author depicts the unsuccess of a Bengali youth Nirode, the suffering life of Monisha and the professional act of Amala and the reckless views of their mother. The writer portrays Calcutta as, "The city of coagulated blasé of light and sound and odors and Nirode hates the culture of the city, he cries, "unfair, life is unfair," In the gloom of that ineauty he saw Arun's future as an "undimming brightness." This is the very instance of the globalisation impact upon the youthful scholar Indians who migrated to the west they strongled in the grasp of the west, never come out again if it all they come, they came as foreigners. On the other, a minute island wanes. This indicates the multi facedness

of soil that leads to globalisation and its social and its confidences of soil that leads to globalisation and its social and its conflicts.

The researcher has portrait of Sonny's father was belonged that was in Cambridge tie and modern dress. This is the effect of globalisation in the paths of human culture and their social way of life. Globalisation is the root cause of cultural and social changes in the communities in India. Now the power of globalisation is at its rust, Norod's presentation of the feedings indicates the contemptuous towards the western culture the dwells and the communities in India. The attraction towards the west has even not preceded the Indian ladies. There are so many effect of globalisation on the Indian way of life such as customs, habits, manner, natural tradition, conventions. Soon, there are many examples of the westerns going astray in the East such as Baumgarther and child. David a friend to Nirode went to Shantiniketan to learn Vina and he reworks. "Take to wear rags, open sandals, drink unboiled water, eat native food and the rest of it" (Desai's voices in the city p.66).

This is now, the Globalisation insinuation in to the Indian social and cultural life, philanthropy's attitude is to raise handcraft, culture which belongs not only to any one single nation but the entire humanity. Sonny's father with Nirode and his follows came at the hotel, firpos for coffee. David liked the best foreign whisky they were tendered but sonny rejected not only brandy but ever a fresh pot of coffee. Sonny's father annotated, how Mrs. Das Gupta a young lady from oxford played tennis in her traditional dress sari. He uttered how the musicians and dancers like Mumtas Begum and Jahanara Begum from Hyderabad interested in the parties at Babulpur, But the artists now are not like that they are liked just in going on a foreign tour, they are fascinated towards the foreign culture and the way of life. This is the effect of Globalisation in Indian society and

culture. There are so many instance of the Globalisation attract on the Indian materialistic and superstitious world too. Sonny thinks of them in their culture lace cloths and dresses brightness like collapsed flowers.

The researcher tries to find out the effect of globalisation in Indian way of life as well as society. When sony with his follows come back the fisheries they bring with them the rented, the sub divisional officer Raghavan a lasting worker for national unification and Harmony in variety. This greatest relation was for the rehabilitation of fugitive who infusing across the limitations from Pakistan execute in check of the communist components in his wanton and difficulty ridden region. It is a very instance of Indians acrid cultural attitudes and the Indian concern for the national unification and a proof of harmony in variety. Nirode being the product of no peculiar educational or cultural heritage, had forgetting his own way of life and culture, he is put in totally dilemma. The cultural struggle is more clearly presented when Nirode's follow Jit, marry sarla not is his home but at Sarla's in Bombay. She belongs to distinct society and she is not go to Jit's mother and father. where she has remarked. "She is not interested in coconuts and buffaloes and holy oils," (Desai's voices in the city. p. 104). Jit's contemptuous behaviour towards the English western culture, the west is more openly hard that they spoiled Indian and the Indian culture and Indians.

Conclusion:-

The researcher has to deal various aspect and impact of globalisation on Indian society and culture through the novel 'voices in the city'. one side, mixture culture and community in Calcutta as well as all states in India has been shown and on the other multiculturalism and the mixture and infection in the cultures also is being correctly shown. Jit makes Norode and Amla, the brother and sister seat one place and eat and drink. i.e

inadmissible in Indian society and culture. Amla opposes and uninterested it, she think all would wants it with a hate, would create social and cultural discord. As a result western Asia for long fostered the wail to preserve and growth their respective society and cultures, generally justifying their respective societies and cultures against the domination of the globalisation world. Today the tremendous achievement in every sector such as transport, culture, tradition, customs, communication, society have prepared it possible for us to praise the unity and diversity of cultures and society yet every society has a typical and unique culture and way of life.

Reference:-

1. Rawat.H.K, Sociology Basic Conept's. New Delhi : Rawat publications, 2007.
2. Desai Anita. Voices in the City. New Delhi : Hind Pocket Books Pvt. Ltd. 1965.
3. Gokak,V.K Indian and World Culture. New Delhi : Sahitya Academic, 1994
4. Goel Kunj Bala. Language and Them in Anita Desai's Fiction Jaipur : Classic Publishing House, 1989.
5. Iyengar Srinivasa. Indian Writing in English New Delhi: Sterling Publications Pvt. Ltd. 1984.
6. <http://www.wikipedia.org>.
7. <http://library.com>
8. <http://google.com>

□□□

08
**Mahesh Dattani's Seven Steps
Around the Fire: Customs
and Beliefs**

Asst.Prof. Ayodhya Jadhav
SMN College of Commerce and Arts Pune,
Maharashtra

*****
Abstract:

Indian English playwrights have their specific place at global level. They kept their specific identity. We found the reflection of society in the literature. India has a rich heritage of culture, history and even in mythology. The popular epics in India are The Ramayana and The Mahabharata. There is a notable existence of beliefs and blind-faith in Indian society. Writers have raised these issues in their writing. The important and notable playwright who presents such beliefs of Indian society and suffering of society is Mahesh Dattani- an Indian English playwright. He is the one who found that it is his moral duty and responsibility to make people aware about all such inhuman activities, which they are doing under the title of social beliefs, and people of suffering due to it. In the modern or postmodern era, there is no change in the problems of the society, they seem to be changed but their impact on people has remained same. The current paper aims to focus on the special style of Mahesh Dattani to expose the worst situation of Indian society due to such beliefs and blind faiths with special concern to his drama Seven Steps Around the Fire-a Stage play.

Key Words: Society, social Structure, beliefs, modernization, problems, etc.

Introduction:

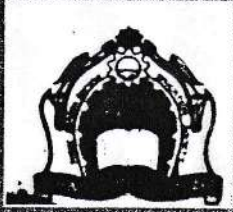
Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

ISSN 2319-8648

Impact Factor - 7.139

Indexed (SJIF)

16 March 2020

Special Issue-24 Vol. 2

CONTRIBUTION OF TOURISM IN NATIONAL DEVELOPMENT (CTND2020)

2.2.1
8

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Vice Principal Dr. U.S. Sawant

Co- Editor's
Dr. S.S. Shinde
Dr. S.M. Bindge

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 24, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

38.	जैनधर्म आणि धार्मिक पर्यटन हिंगोली जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भासह. डॉ. पंकज दशरथ खंडारे, डॉ. आर. आर. पिंपळपल्ले,	119
39.	नांदेड जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे आणि ग्राम विकास डॉ. डी. डी. कोल्हेकर	122 ✓
40.	होटल येथील सिद्धेश्वर मंदिर डॉ.एस.एस.क्षेत्री	125
41.	पर्यटनात वाहतूक आणि निवास व्यवस्था - एक अभ्यास डॉ.एस.डी.हनमंते	127
42.	नांदेड : एक बौद्धकालीन ऐतिहासिक वारसा स्थळ भीमराव हाटकर	130
43.	"नांदेड एक पर्यटन स्थळ होटल ऐतिहासिक अभ्यास" प्रा.हिंगोले गौतम इंद्रजीत	134

नांदेड जिल्हयातील पर्यटन स्थळे आणि ग्राम विकास

डॉ. डी. डी. कोल्हेकर

इतिहास विभागप्रमुख, कॅ. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

प्रस्तावना :

पर्यटनाचा जागतिक पातळीवर विचार करता आज पर्यटनाला फार महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. पर्यटन हा प्रारंभी आनंद, विरंगुळ शांततेचा क्षण म्हणून लोक घालवत होते. परंतु आता वाढती लोकसंख्या व त्यांच्या वाढत्या गरजेतून पर्यटनाचे स्वरूप बदलून गेलेले आहे. पर्यटन हा आज सुंदर व फायदेशीर व्यवसाय बनलेला आहे. पर्यटन स्थळी अनेक सोयी सुविधा व दळणवळणाची साधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध झाल्यामुळे हा व्यवसाय चांगल्या प्रकारे चालू आहे. परंतु जागतिक तुलनेत नांदेड जिल्हयाचा विचार केल्यास येथील पर्यटनाचा तेवढा विकास झाल्याचे दिसत नाही. म्हणून या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून येथील पर्यटनावर प्रकाश टाकण्याचा अल्पसा प्रयत्न करित आहे.

नांदेड जिल्हयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

नांदेड जिल्हयाला मोठा प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. ऐतिहासिक काळाच्या प्रारंभी अश्मक, मुलक, कुंतल, भोगवर्धन आणि पितनिक ही जनपदे दक्षिण भारतात अस्तित्वात होती अश्मक नावाचे हे जनपद होते त्याची राजधानी नांदेड जिल्हयाच्या सरहद्दीवर बोधन ही होती. तसेच मुलक या जनपदाचाही उल्लेख येतो. तसेच कुंतल हे तिसरे जनपद मराठवाडयातच होते व त्याची राजधानी पैठण होती. श्रीशंकराच्या नांवाच्या नावावरून नांदेड असे नाव पडले अशी अख्यायिका आहे. नांदेड जिल्हयावर अनेक राजवंशाने राज्य केलेले होते. अगदी प्राचीन काळात नंदापासून ते हैद्राबादच्या निजामापर्यंत. प्राचीन नांदेडची ओळख नंदआहार, नंदीतट, नंदीनगर, नंदीकड, नवनांदेड, नंदीग्राम आदि नावाने होते. सातवाहनाच्या काळात नांदेडचा मोठा विकास झाल्याचे दिसते. मध्ययुगीन काळात मुस्लिम शासकाने नांदेड जिल्हयावर दीर्घ काळ राज्य केले. परंतु प्राचीन काळात जी पर्यटन स्थळे निर्माण झाली. ता धार्मिक नैसर्गिक व इतर स्थळांचा त्यांच्या काळात कोणत्याही प्रकारचा विकास झाल्याचे आढळून येत नाही.

नांदेड जिल्हयाची भौगोलिक माहिती :

नांदेडचे भौगोलिक क्षेत्रफळ १०४२२ चौ.किमी आहे. तर २०११ च्या जनगणनेनुसार ३३५६५६६ एवढी आहे. लोकसंख्येची घनता ३१९ व साक्षरतेचे प्रमाण ७६.९४ टक्के एवढे आहे. जिल्हयात एकूण १६ तालुके व १५७२ गावे आहेत. जिल्हयाचे हवामान उष्ण व कोरडे असते. जिल्हयाला तेलगणा व कर्नाटक राज्याच्या सिमा लागून आहेत. दक्षिणेची गंगोत्री समजली जाणारी गोदावरी नदी नांदेड जिल्हयातून वाहते तसेच मांजरा, मन्थाड, आसना सिता व लेडी या तिच्या उपनद्या आहेत. त्याचबरोबर पैनागंगा ही या जिल्हयातून वाहते.

उद्देश :

पर्यटन हा संशोधनाचा चांगला विषय बनलेला आहे. पूर्वीपेक्षा पर्यटनाकडे लोकांचा पाहण्याचा कलही बदललेला आहे. जागतिक पर्यटन देशांपर्यटन असे दोन भाग पडतात. देशांतर्गत पर्यटन जेव्हा होते तेव्हा देशाचा भूभाग व त्याच्या प्रदेशात असणारी पर्यटन स्थळे आणि अशा स्थळांना भेटी देणे त्यामगचा उद्देश हा ऐतिहासिक, शैक्षणिक, करमणूक, स्थापत्य संस्कृती जाणून घेणे, व्यापार, उद्योग, देवदेवतांचे दर्शन घेणे अशाप्रकारे अनेक उद्देश ठेवून पर्यटन केले जाते. पर्यटन हे अनुउत्पादकतेशी जरी निगडित असले तरी त्यांचा देशाच्या उत्पन्नामध्ये टाकण्यासाठी मोठी मदत होते. हे आपणाला मान्य करावे लागते.

१. नांदेड जिल्हयातील दुर्लक्षित असणारे पर्यटन स्थळे शोधून काढणे
२. नांदेड जिल्हयातील पर्यटन स्थळांविषयी शासनाला काही सूचना सुचविणे.
३. अशा पर्यटन स्थळांकडे पुरातत्त्व खात्याचे लक्ष वेधून घेणे.
४. पर्यटनस्थळांविषयी लोकांत सजगता निर्माण करणे.
५. पर्यटनस्थळांच्या विकासासाठी लोकसहभाग करून घेणे.
६. पर्यटन स्थळी नव्या व्यवसायाना चालना देणे.
७. योग्य त्या शिफारशीसाठी प्रयत्न करणे.

संशोधनाचे महत्त्व :

भारतीय पर्यटनाबरोबरच स्थानिक पर्यटनाकडे लोकांना आकर्षित केले पाहिजे. जिल्हयाला फार मोठा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे म्हणून त्याचे संरक्षण संगोपण व विकास झाला पाहिजे. पर्यटनाविषयी व तेथे चालणाऱ्या वेगवेगळ्या व्यवसायांविषयी लोकांत नवीन निर्माण करून देऊन आर्थिक फायदा करून देणे व गावा पातळीवर एक नवा व्यवसाय निर्माण करून देणे. जिल्हयात अनेक असे पर्यटन स्थळे आहेत. त्याकडे आपार दुर्लक्ष झालेले आहे. म्हणून अशा दुर्लक्षित स्थळांचा शोध घेऊन प्रकाशात आणणे महत्त्वाचे आहे.

विषयाची व्याप्ती: या विषयाची व्याप्ती खुप मोठी आहे. हा विषय आज जागतिक पातळीवरचा महत्त्वाचा विषय बनलेला आहे. या ठिकाणचे केवळ नांदेड जिल्हयातील पर्यटन स्थळे हा विषय घेतलेला असल्यामुळे व संशोधनाच्या काही मर्यादा असल्यामुळे या शोध निबंधाच्या विषयाची व्याप्ती नांदेड जिल्हयापुरती मर्यादित आहे. येथे केवळ नांदेड जिल्हयातील पर्यटन स्थळांचा मागोवा घेण्यात येईल.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 24, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

संशोधन पध्दती :

या शोधनिबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर काही स्थळांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन मांडणी करण्यात आलेली आहे. तसेच इंटरनेट सेवेचाही उपयोग करण्यात आलेला आहे. या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. आवश्यकता असेल तेथे पूर्वसुरीच्या मतांची पुष्टी देण्यात आलेली आहे.

१. **जुन्नी** : प्राचीन नाव जुनवणी असे आहे. हे गाव धर्माबादपासून १५ किमी अंतरावर आहे. येथे एक शिलालेख मिळालेला आहे. तो कलचुरी राजा बिज्जल दुसरे यांच्या काळातील आहे. त्यात जुन्नवलीगे असे नाव आलेले आहे. येथील मंदिरावर चालुक्यकालीन कलेचा सुंदर नमुना आहे. येथे शिव, विष्णु व जैन मंदिरे आहेत. मंदिरांची सुंदर रचना आहे. मुख मंडप, नंदी मंडप, अंतराळ गर्भगृह आदि. खांबावरील कोरीव नक्षीकाम विलोभनीय आहे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे ही मंदिरे भग्न झालेली आहेत. मंदिराचे आवशेष इतरत्र विखुरलेले आहेत. हा आमचा प्राचीन वारसा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. त्याकडे शासनाचे लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. त्याचबरोबर येथील विष्णु मंदिर व पार्श्वनाथाची मुर्ती विलोभनीय आहेत. जुन्नी हे एक सुंदर पर्यटनस्थळ होऊ शकते. त्याचा विकास होणे गरजेचे आहे.
२. **येवती** : येवती येथील शिव मंदिर चालुक्यांच्या स्थापत्याचा सुंदर नमुना आहे. हे मंदिर पाच फुटांच्या चौथऱ्यावर उभे असून आज चांगल्या स्थितीत आहे. मंदिरास चार गर्भगृह आहेत. हे या मंदिराचे वैशिष्ट्ये आहे. धर्माबादपासून दहा किमी अंतरावर असणारे हे मंदिर चालुक्यांच्या राजा विक्रमादित्य सहावा यांच्या काळात निर्माण झाले. हे छोटेसे खडेगाव असले तरी या पर्यटनस्थळाचा विकास झाला तर येथे व्यवसायाच्या नव्या संधी उपलब्ध होतील.
३. **करडखेड-करडखेल** : देगलूर पासून ११ किमी अंतरावर असणारे करडखेड हे छोटेसे गाव आहे. या गावाचे प्राचीन नाव आपणाला कानडी दिसते. ते म्हणजे करडीकल्ल म्हणजे अस्वल आणि खडक हे मंदिर चालुक्य कालीन आहेत. मंदिराविषयीची माहिती आपणाला तेथील शिलालेखात मिळते. करडखेड येथे महामंडलेश्वर कर्क यांनी सोमेश्वर, द्वारेश्वर, कालीचोरेश्वर आणि प्रसन्न भैरवदेव इत्यादी बांधली हे मंदिर धार्मिक असले तरी तेथे ज्ञानदानाचे कार्य चालत होते. त्यासाठी राजाकडून दान दिले गेले. हे ठिकाण धार्मिक, शैक्षणिक व प्रशासकीय केंद्र होते. परंतु आजघडीला ही मंदिरे भग्नावस्थेत आहेत. याकडेही पुरातत्त्व खात्याने लक्ष देवून ते विकसित करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे ग्रामविकास व नवा रोजगार स्थानिक पातळीवर निर्माण होईल.
४. **राहेर** : गोदावरीच्या दक्षिण काठावर वसलेले राहेर हे गाव माहानुभव पंथियाचे महत्त्वाचे केंद्र होते. ही भुमी चक्रधर स्वामीच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली आहे. येथे नृसिंहाची चार मंदिरे आहेत. तेथील एक मंदिर सुस्थित आहे. बाकीचे मंदिरे भग्न आवस्थेत आहेत. तेथील अख्यायिकेनुसार खडक्य नृसिंह, भोग्य नृसिंह आणि योग्या नृसिंह असे सांगितले जाते. राहेर या पर्यटनस्थळाची पुरातत्त्वखात्याच्या दरबरी नोंद झाली आहे. परंतु विकासाच्या दृष्टिने कोणत्याही प्रकारचे महत्त्वपूर्ण कार्य केल्याचे दिसत नाही. पर्यटन स्थळाच्या दृष्टिने विचार केल्यास विकासाच्या फार मोठ्या संधी आहेत. हे एक चांगले पर्यटन स्थळ बनून एक नवा रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो. ही मंदिरे यादवकाळात निर्माण झाली.
५. **होड्ल** : हे गाव देगलूरच्या दक्षिणेस आहे. या गावाचे प्राचीन नाव पोड्ल व होटलूर असे होते. म्हणजेच डोंगरी गाव. येथे तीन शिलालेख मिळालेले आहेत. त्यातून आपणाला मंदिराविषयी बरीच माहिती मिळते. हे ठिकाण कल्याणीच्या चालुक्यांचे महत्त्वाचे सांस्कृतिक केंद्र होते. येथे तीन मंदिरे आहेत सिध्देश्वर, सोमेश्वर आणि रब्देश्वर. मंदिरावरील कोरीव काम कलेचा सुंदर नमुना आहे. अप्रतिम मुर्तीशिल्प आहेत. आणि त्यातून बऱ्याच जीवनउपयोगी गोष्टींचा संदेश पोहचवला जातो. येथील मंदिराची प्रत्यक्ष पाहणी केली व अनेक गोष्टी जाणून घेतल्या. पुरातत्त्व खात्याने या स्थळाची नोंद घेऊन चांगलाच विकास केलेला आहे. त्याचबरोबर लोकांमध्ये जनजगृती व्हावी म्हणून दरवर्षी होड्ल मोहोत्सव भरविण्यात येतो.
६. **कंधार** : कंधार हे आज तालुक्याचे ठिकाण असून या शहराला प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. कंधार हे राष्ट्रकुटांच्या राजधानीचे ठिकाण होते. या शहरांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे येथील भुईकोट किल्ला व जगतुंग सागर होय. हा किल्ला राष्ट्रकुट राजा कृष्ण पहिला यांनी बांधला व कृष्ण तिसरा याने या किल्ल्यास अधिक मजबुती आणली. हा किल्ला संरक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत मजबुत आहे. त्याची तटबंदी, बुरुज व किल्ल्यातील इतर इमारती महत्त्वपूर्ण आहेत. त्याचबरोबर येथील मंदिरे व मशिद व इतर वास्तू या पर्यटनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. येथील जगतुंग समुद्र सर्व पर्यटकांचे मन वेधून घेते. त्याचबरोबर येथील वस्तू संग्राहालय आपणाला तत्कालीन इतिहास दृष्टी समोर उभा करतो. म्हणून कंधारचा अधिक विकास होऊन येथे नव्या पर्यटनाला चालना मिळावी व शासनाने त्याच्या विकासासाठी केलेले प्रयत्न तेवढेसे पुरेशे आहेत असे वाटत नाही. हे अत्यंत महत्त्वाचे मध्यवर्ती पर्यटन स्थळ असून याचा विकास झाला तर येथे पर्यटनाला खुप मोठे संधी आहेत. त्यामुळे या ग्रामीण भागातील लोकांना अनेक नवीन व्यवसाय मिळतील.
७. **नांदेड जिल्ह्यातील इतर पर्यटन स्थळे** : या व्यतिरिक्त जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात अनेक पर्यटन स्थळे आहेत. मंदिरे, लेणी, मशिदी, बारव, गुरुद्वारे इत्यादि येताळा येथील शिवमंदिर, मुखेड येथील महादेव मंदिर, खानापूर येथील शिवमंदिर, सगरोळी येथील सर्वेश्वर मंदिर, रायवाडी येथील मंदिरे, भोकरचे शिवमंदिर, विष्णुपुरीचे काळेश्वर मंदिर, हिमायतनगर येथील परमेश्वर मंदिर सहस्र कुंडचा धबधबा, माहूर येथील रेणुका मंदिर व दत्त मंदिर आणि किल्ला पर्यटनाच्या दृष्टिने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. येथे होऊ घेतलेला रोपवे अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून यामुळे पर्यटकांचे आकर्षण बनलेला आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात भग्न आवस्थेत असलेली मंदिरे जर दुरुस्त झाली तर तेथे नवे व्यवसाय वाढीस लागतील. याशिवाय जिल्ह्यामध्ये असणारे गुरुद्वारेसुद्धा सुंदर असे पर्यटनक्षेत्र बनलेले आहेत. म्हणून गुरुद्वारांच्या पण विकास होणे गरजेचे आहे.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 24, Vol. 2
March 2020

Peer Reviewed
SJIF

ISSN: 2319-7864
Impact Factor: 7.139a

पर्यटन नियोजन व ग्राम विकास :

पर्यटन नियोजन झाले तर ग्राम विकास होण्यासाठी मोठ्या संधी आहेत. नांदेड जिल्हा हा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दृष्टिने नटलेला आहे. जिल्ह्यात अनेक मंदिरे स्थापत्य कला मोठ्याप्रमाणात उपलब्ध आहेत. अनेक इतिहास तज्ञांनी पर्यटनस्थळांचा शोध घेऊन आपले विचार मांडलेले आहेत. सुचना सुचविलेले आहेत. आणि शासनाने त्यादृष्टिने काही प्रयत्नसुध्दा केलेले आहेत. परंतु आपल्या स्थानिक लोकांचेसुध्दा कर्तव्य आहे की, अशा स्थळांची जोपासणा केली पाहिजे. पर्यटनाचे नियोजन केले तर तेथे बाजारपेठांचा विकास होतो. नव्या रोजगाराला चालना मिळते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बेकारीमुळे नैराश्य निर्माण झालेल्या तरुणाला स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध होतो. त्या त्या ग्रामिण भागात एखादे पर्यटन स्थळ विकसित झाले तर तेथे नव्या विचाराने सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होते. स्वदेशी पर्यटकांबरोबरच विदेशी पर्यटकसुध्दा अशा पर्यटन स्थळाकडे अकर्षित होतील आणि शासनाला मोठे परकीय चलन मिळेल म्हणून अशा दुर्लक्षित पर्यटन स्थळांचा विकास होतो.

महाराष्ट्र शासनाची भूमिका:

महाराष्ट्राच्या तुलनेत नांदेड जिल्ह्याकडे शासनाने उदासिनता न दाखवता विशेष लक्ष पुरविले पाहिजे. जिल्ह्यात गुरुगोविंदसिंग यांचा गुरुद्वारा, माहूरगड, होडल, कंधार, हिमायतनगर, कंधार, राहेर अशी अनेक महत्त्वपूर्ण पर्यटनस्थळे विकासाच्या प्रतिक्षेत आहेत. सद्यस्थितीत जिल्ह्यात पर्यटकांची गर्दी वाढतांना दिसते आहे, परंतु सोयी सुविधांच्या नियोजन अभावाने अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. त्याच बरोबर जिल्ह्याच्या इतर कानाकोपऱ्यात अनेक पर्यटन स्थळे दुर्लक्षित आहेत. त्याकडे ग्रामस्थानी पण अपार दुर्लक्ष केलेल आहे. त्यासाठी संशोधक मंडळींनी नांदेड हेरिटेज वाक काढून जिल्ह्यातील ऐतिहासिक वारसा जपण्यासाठी लोकांत जनजागृती करावी त्यामुळे फार मोठा फायदा होणार आहे. बहुतांश खेडेगावातील लोकांना त्याविषयी तेढीशी जाणीव वा माहिती नाही. शासन तज्ञमंडळी आणि स्थानिक लोक इत्यादींनी जर लक्ष पुरविले तर जिल्ह्यातील पर्यटनस्थळे विकसित होतील. व जिल्ह्याचे नाव जागतिक पटलावर येईल.

निष्कर्ष :

जिल्ह्याच्या पर्यटनावर एखादया शोधनिबंधातून भाष्य करणे अपुरे आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून केवळ तिथपर्यंत जावून पोहचण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. जिल्ह्यात मोठी पर्यटन स्थळे असून त्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे. पर्यटनाचे बदललेले आहे म्हणून पर्यटन हा तर व्यवसाय लोकाभिमुख बनला तर स्थानिक लोकांबरोबर जिल्ह्याचाही मोठा विकास होईल. जी दुर्लक्षित प्रेक्षणीय स्थळे आहेत त्यांचा शोध घेऊन विकसित केले पाहिजे. काळाच्या ओघात ही स्थळे नष्ट होत चाललेला आहेत. हा ऐतिहासिक ठेवा जतन करणे गरजेचे आहे. नाही तर तो उदया आपणासाठी उपलब्ध राहणार नाही. हा व्यवसाय विकसित झाला तर नांदेड जिल्ह्याच्या विकासाला हातभार लागेल असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

संदर्भसूची

१. प्रा. ग. पाटील, डॉ. अ. साबने, डॉ. अ. कठारे, २०१२, प्राचीन शीव आणि जैन मंदिरे, पुनम प्रकाशन कंधार, पृ.१०
२. कित्ता, पृ.११
३. कित्ता, पृ.६६
४. कित्ता, पृ. ७६
५. कित्ता, पृ. ९३
६. प्रा. बी. आर. जोशी, सुलभा तोरणेकर, २००७, डायमंड सामाजिक ज्ञानकोष खंड-२, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
७. डॉ. बी. के. अग्निहोत्री, २००२, द्वितीय आवृत्ती, भारतीय इतिहास, एलाईड पब्लिशर्स प्रा लि., नई दिल्ली.

Principal

Late. Babasaheb Deshmukhi
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri Dist. Mandla, M.P.

2.2.1
9

Published by : Aarhat Publication & Aarhat Journal's

Mobile No : 9922444833 / 8355852142

21st December 2019

ISSN : 2278- 5655

Volume – VIII, Special Issue – XXIII

© Nutan Vidyalaya Sevabhavi Education Society, Umri
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Art's,
Commerce & Science Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded (M.S.)

Chief Editor : Dr. Tukaram Powale .

**Co-Editor : Dr. Z. R. Pathan, Dr. D. D. Kolhekar,
Dr. G. P. Yedle, Dr. V. V. Bhojar.**

EDITORS :

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

महाराष्ट्र पर्यटन आणि ग्राम विकास

डॉ. डी.डी. कोल्हेकर

इतिहास विभाग प्रमुख

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

प्रस्तावना :

मानवी जीवनामध्ये पर्यटनाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. अगदी प्राचीन काळापासून मानवाला पर्यटन करण्याची फार फार आवड होती. प्रारंभी मानवाने स्वतःच्या मनोरंजनासाठी करमणूकीच्या, आनंदाच्या विरंगुळ्यासाठी जे संचार केले त्यातून पर्यटन उदयाला आले. यासाठी वेगळे असे कांही करावे लागले असे आपणाला म्हणता येणार नाही. एकाजागेवरून दुसऱ्या जागेपर्यंतचा जो मानवाकडून प्रवास घडला त्यासाठी अनेक कारणे असू शकतात. तो प्रवास म्हणजेच पर्यटन होय. जसा जसा मानवाचा विकास होत गेला तसा तसा इतर बाबींचाही विकास होत गेला. सांस्कृतिक विकासाबरोबर पर्यटन विकासही होत गेला. हळूहळू दळणवळणाच्या साधनातही प्रगती होत गेली वाहतूक दळणवळणाची साधने विकसित झाली. मानवाच्या आशा आकांक्षा वाढीस लागल्या त्यामुळे त्यांचा प्रवास होऊ लागली मानवाच्या आवडी निवडीत बदल झाला. हळूहळू पर्यटनाचे स्वरूप हे व्यावसायिकतेकडे बदलत गेले आणि आज घडीला पर्यटन हा एक सुंदर व्यवसाय बनल्याचे चित्र आपणाला दिसते व तेथे नव नव्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. भारतात व महाराष्ट्रात हा व्यवसाय अत्यंत चांगल्याप्रकारे चालू आहे. परंतु दुर्लक्षित असणाऱ्या पर्यटन स्थळाकडे सर्वांनी लक्ष पुरवून त्या स्थळांचा विकास घडवून आणणे अत्यंत गरजेचे आहे.

पर्यटनाचा अन्वर्था लावतांना असे म्हणता येते की, पर्यटन म्हणजे प्रवास एखाद्या विशिष्ट गोष्टीसाठी केलेला प्रवास होय. स्थळाला भेट देऊन कांही गोष्टींचा शोध घेणे होय. तसेच तेथील संस्कृती, शिक्षण पध्दती, आर्थिक बाबी, सामाजिक बाबी, ऐतिहासिक गोष्टींचा अभ्यास करणे, इत्यादीसाठी केलेला प्रवास म्हणजे पर्यटन होय¹ भारतीय पर्यटनाचे स्वरूप भौगोलिक धार्मिक ऐतिहासिक आहे. पर्यटनाला प्राचीन व ऐतिहासिक भूमिका आहे. सिंधू संस्कृतीमधील जहाजांचे चित्र बैल गाडीची चित्रे मातीच्या भांड्यावर दिसतात.² त्यावरून आपणाला भारतीयांच्या प्रवासाचे व प्रवास साधनाचे ज्ञान होते. त्याचबरोबर ऋग्वेदात ही प्रवासाचे अनेक उल्लेख येतात या काळात प्रवासाचा मोठा विकास झाल्याचे दिसते.

पर्यटनाची पार्श्वभूमी

प्रारंभापासून मानवाला प्रवासाची आवड होती. परंतु त्या प्रवासामागे कोणत्याही प्रकारचा उद्देश वा ध्येय नव्हते. दैनंदिन गरजेच्या शोधांसाठी माणूस प्रवास करीत असे. आणि त्यातून आपल्या गरजेची पूर्तता करत असे. परंतु हळूहळू मानवाच्या जीवनात प्रचंड बदल होत गेले. नव नव्या गोष्टींचा शोध लागला इतर संस्कृती बरोबर संबंध आला, देवाण घेवाण वाढली. सांस्कृतिक बदल

घडत गेले. नव्या प्रदेशाची आवश्यकता भासू लागली. व्यापार उद्योग वाढत गेला यासाठी जो प्रवास घडत गेला त्यातून एक नवा विचार व संस्कृतीची देवाण घेवाण झाली मुर्त रूपात पर्यटनाचा चालना देण्याचे काम ग्रीकांनी केले. सर्वात प्राचीन नोंद आपणाला होमर ओडीसीमध्ये पहावयास मिळते.³ हळूहळू व्यापार उद्दीम वाढीस लागला. व्यापाराबरोबर विचार आदान प्रदान झाले आणि मानवी मुल्यांची जोपासना होऊ लागली. इसविसनाच्या आठव्या शतकापासून प्रवासाचे स्वरूप बदलत गेले. प्रवासाचे व्यापारी माध्यम बदलून मनोरंजन व आनंदासाठी प्रवास होऊ लागला. प्रवासी मार्ग व प्रवासाच्या साधनांची व स्थळांची सुरक्षीतता वाढीस लागली आणि यातूनच आधुनिक पर्यटनाचा उदय झाला. आधुनिक काळात धार्मिक, शैक्षणिक, मनोरंजन, शोध, उद्योग ऐतिहासिक कला स्थापत्य पाहणे, आरोग्य आदिसाठी पर्यटन होऊ लागले. पारंपारिक दळणवळणाची साधने बदलली गेली आणि आधुनिक साधने वापरात आली जसे की, बस, कार, रेल्वे आणि विमान या सुविधेमुळे पर्यटकांचा प्रवास सुलभ व सोपा झाला. त्यामुळे जग अगदी जवळ आले. दळणवळण व प्रसार माध्यमांच्या आधुनिकतेमुळे पर्यटनाचाही आधुनिक पध्दतीने विचार होऊ लागला. पर्यटनाचेही स्वरूप बदलून ते व्यावसायिक बनत गेले. त्या अनुषंगाने आपण महाराष्ट्रातील पर्यटनाचा विचार व्यावसायिक दृष्टीने केला तर वावगे ठरू नये.

पर्यटनाचे बदलते स्वरूप :

मानवाच्या बदलत्या जीवन शैली बरोबर अनेक बदल होत गेले त्यामुळे पर्यटनाचेही स्वरूप बदलत गेले. पर्यटनाचे क्षेत्र विस्तीर्ण बनलेले आहे. पर्यटनाचे स्वरूप धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचे ठरते. धार्मिक दृष्ट्या पाहिले तर एखाद्या धार्मिक स्थळाला भेट देण्याचे सर्वानाच आवडते. याटिकाणी वयाचा मुळीच विचार नसतो तर तेथे केवळ पर्यटन हाच हेतू असतो. पर्यटनासाठी युरोपातील राष्ट्रांना अनन्यसाधारण महत्व आहे. तेथे प्राचीन काळापासून ते आज तागायत विविध गोष्टी विकसीत झालेल्या आहेत तेथील नयनरम्य ऐतिहासिक ठेवा पाहण्यासाठी अनेक लोक पर्यटनाला जातात त्याच प्रमाणे महाष्ट्राचा विचार केल्यास महाराष्ट्रात अनेक प्रकारच्या ऐतिहासिक वास्तू व वस्तू पर्यटकांना आपणाकडे आकर्षिक करत असतात. अंजिठा, वेरुळ, पैठण, कार्ले, घारापुरी, औरंगाबाद, पितळखारे, हॉटेल, नळदुर्ग, महाराष्ट्रातील किल्ले, गुरुद्वारा, हिंदू जैन, बौद्ध लेणी आदि महाराष्ट्राला भौगोलिक व ऐतिहासिक फार मोठा वारसा लाभलेला आहे.

पर्यटनाचा उद्देश :

प्रत्येक गोष्टीमागे कांही कांही तरी उद्देश असतोच त्याचप्रमाणे पर्यटनाचा उद्देश आहे. मानवाने आपल्या उद्देशाच्या पूर्ततेसाठी अनेक प्रयत्न केले औद्योगिक क्रांतीमुळे अनेक नवेनवे शोध लागले आणि प्रचंड प्रमाणात नवे बदल घडून आले. विशेष म्हणजे दळण वळणाच्या साधनात मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आला आणि प्रवास सुखकर झाला. त्यामुळे पर्यटनास अत्यंत महत्वाची चालना मिळाली. मोटार, रेल्वे आणि हवाई प्रवास होऊ लागला पर्यटनात मोठी वाढ झाली. हा होणारा प्रवास अनेक उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून होऊ लागला. जसे की, शिक्षण घेणे, करमणुक करणे, एखाद्या

देशातील इतिहास व संस्कृती जाणून घेणे. तेथील कला स्थापत्याचा अभ्यास करणे जाणे, व्यापार उद्योग करणे, देव देवतांचे दर्शन घेणे. यासाठी पर्यटन केले जाऊ लागले. अनुउत्पादकतेशी जरी निगडीत असले तरी देशाच्या उत्पन्नामध्ये कांही प्रमाणात भर टाकते हे आपणास नाकारता येणार नाही. परदेशी चलन मिळवून देण्यासाठी महत्वाची भुमिका बजावते. इ.स. 1946 साली सार्जट समितीने सरकारला सुचवलेल्या शिफारशी अत्यंत महत्वाच्या आहेत.⁴

पर्यटन नियोजन व ग्राम विकास :

सद्यस्थितीत पर्यटन हा एक अत्यंत चांगला व्यवसाय बनलेला आहे. याकडे दुरदृष्टीने पाहिले तर हा व्यवसाय अत्यंत किफायतशीर व ग्राम विकासाला मोठा हातभार लावणारा ठरतो. महाराष्ट्राच्या अनेक खेडेगावात सुंदर कलाकृतीने नटलेले प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. ते अजूनही प्रकाश झोतात आलेली नाहीत म्हणून अशा स्थळांचा शोध घेवून तेथे मोठा विकास करून ते स्थळ पर्यटनासाठी उघडे करून दिले तर अनेकांच्या हातांना काम लागून बेकारीचे कांही प्रमाणात निर्मुलन करता येईल. पर्यटनाचे नियोजन योग्य रितीने केले तर बाजार पेठांचा विकास होतो. त्यामुळे व्यवसायाला आणि रोजगाराला चालना मिळते. पर्यटनामुळे नवा आचार विचार होतो. सांस्कृतिक देवाण घेवणीमुळे एक नवी चालना मिळते. स्वदेशी पर्यटकांन शिवाय परदेशी पर्यटक सुध्दा महाराष्ट्र पर्यटनाकडे आकर्षित केले जावू शकतात. जर का पर्यटन नियोजन नसेल तर त्याचे वाईट परिणाम ही होऊ शकतात.

पर्यटन नियोजन :

पर्यटनाचे नियोजन ग्रामपातळीपासून ते देश पातळीपर्यंत योग्य रितीने होणे अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यटनाचे नियोजन देशाच्या आर्थिक नियोजनाशी जोडले तर ते आधिक चांगले होईल. तसेच वेगळी आर्थिक तरतूद केली तर पर्यटनाचा चांगलाच विकास होईल. प्रामुख्याने शासनाने पर्यटन विकासाची उद्दीष्ट्ये, पर्यटन स्थळांचा शोध, मुलभूत सुविधा, पर्यावरण नियोजन, भांडवली गुंतवणूक इत्यादी बाबींचा आपल्या नियोजनात समावेश करणे गरजेचे आहे. भारतामध्ये इतर पर्यटन स्थळा पेक्षा धार्मिक स्थळांकडे लोकांचा कल अधिक असतो. प्रत्येक पर्यटन स्थळी मूलभूत सुविधा पुरविणे महत्वाचे असते. जसे की, निवासस्थाने उपहारगृहे, वाहतूक आणि दुकाने त्यामुळे या सेवा सहजपणे उपलब्ध झाल्यास पर्यटकांच्या संख्येत वाढ होते. पर्यटनाचा विकास साधण्यासाठी योग्यपध्दतीने नियोजन करणे अत्यंत गरजेचे असते. प्रामुख्याने पर्यटनातील मागणी व पुरवठा नियोजनाची उद्दीष्ट्ये निश्चित करणे, प्रादेशिक व आर्थिक नियोजन, मानव साधन संपत्तीचे नियोजन, कालावधीचे नियोजन विकास कार्याचा आढावा आणि मुलभूत घटकांचे नियोजन⁵ इत्यादी बाबींचा यामध्ये समावेश होतो.

महाराष्ट्र शासनाचा पर्यटन विषयक दृष्टीकोण :

महाराष्ट्राला फार मोठा ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. अनेक प्राचीन व ऐतिहासिक वास्तू आज घडीला आपला इतिहास घेवून उभ्या आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्राला भेट देणारा पर्यटक अत्यंत आनंदी व तृप्त होते. त्याच बरोबर येथील नयनरम्य नैसर्गिक वातावरण पाहून भारावून जातो. महाबळेश्वर, म्हैसमाळ, चिखलदरा, माथेरान, लोणार, सह्याद्रीच्या प्रर्वतरांगा शिवाय येथील मंदिरे,

किल्ले, लेण्या ह्या पर्यटकांना आकर्षित करतात. शासनाने पर्यटनांच्या विकासासाठी 1969 साली पर्यटन संचालनालय स्थापन केले पुढे 1975 मध्ये महाराष्ट्र विकास महामंडळ स्थापन केले. या विभागाने पर्यटन विकासासाठी अनेक विभागीय कार्यालये स्थापन करून जे विकास साधण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या पर्यटन विकासातील या विभागाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते. पर्यटनाच्या माध्यमातून येणाऱ्या लोकांमुळे महाराष्ट्राच्या अर्थ व्यवस्थेत थोडाफार का होईना हातभार लागतो हे आपणाला मान्य करावेच लागते.

महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे :

महाराष्ट्रातील पर्यटन स्थळे प्रेक्षणीय व अत्यंत सुंदर व नयनरम्य आहेत. प्रामुख्याने ऐतिहासिक भौगोलिक व धार्मिक स्थळे पर्यटनासाठी महत्वाची आहेत. वेरुळचे घृणेश्वराचे मंदिर, कोरीव शिल्पकलाकृती मन मोहून घेते. येथील कला अजरामर आहे. देश व विदेशातील पर्यटक येथे येतात. तसेच परळी येथील वैजनाथ मंदिर, औढा नागनाथ येथील नागनाथ मंदिर, नाशिकचे त्र्यंबकेश्वर मंदिर, कोल्हापूरचे लक्ष्मी मंदिर, जेजुरीचे खंडोबा मंदिर याशिवाय अंजिठा, कार्ले, भाजे, वेरुळ, शिडर, घारापुरी येथील लेणी समुह अत्यंत महत्वाचे ठरतात. नांदेड जिल्ह्यातील गुरुद्वारे, होट्टल, कंधार, नळदुर्ग, उदगीर आदी ठिकाणे अत्यंत महत्वाची पर्यटन स्थळे आहेत. महाराष्ट्रात असणाऱ्या प्राणी संग्रहालयात वन्यजीव संग्रहालय, घाट, पैठण शहर, औरंगाबादेतील बिबिका मकबरा, पवनचक्की, सोनेरी महल, बुध्द लेणी हे सुध्दा पर्यटन विकासासाठी महत्वाची आहेत याकडे शासनाने अधिक लक्ष देऊन विकास साधला तर एक नवा व्यवसाय विकसीत होऊन युवकांच्या हाताला काम मिळेल नवी चालना मिळेल. हा विकास ग्रामविकासासाठी अत्यंत महत्वाचा ठरतो खऱ्या अर्थाने आज शासनाने या व्यवसायाकडे अधिक लक्ष पुरवले तर महाराष्ट्रात वाढत चाललेल्या बेकारीच्या समस्या दूर करण्यासाठी हातभार लागेल. ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास पर्यटन व्यवसाय एक नवी संजीवनी लाभेल असे मला विश्वास आहे.

हा विषय नवा असून विद्यार्थ्यांना याचे महत्व समजावून सांगून नवी चालना दिल्यास नव तरुण वर्ग स्वतःच्या पायावर उभा राहिल कारण एखादे पर्यटन स्थळ विकसीत केले तर तेथे अनेक गोष्टीचा विकास होईल. तसे प्रवासाची साधने निवास व्यवस्था, दुकाने, भोजनालये, आदी म्हणजेच प्रत्येक पर्यटकाला लागणाऱ्या सुविधेसाठी सेवा करणारा वर्ग लागेल म्हणून यामुळे या पर्यटन व्यवसायामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला फार मोठी मदत होईल. म्हणून या माध्यमातून ग्रामीण विकास साधता येतो हे आपणाला नव्याने पटवून सांगता येईल

निष्कर्ष :

पर्यटनामुळे ग्राम विकास फार मोठ्या प्रमाणात साधता येतो. हे वरील विवेचनावरून आपणाला लक्षात येते पर्यटन हा जर व्यवसाय लोकाभिमुख बनला तर स्थानिक जनते बरोबरच देशाच्या विकासासाठी महत्वाचे ठरते. पर्यटन विकासामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाला नव्या रोजगारांना संधी उपलब्ध होऊन आर्थिक लाभ होईल. विशेषतः महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात अनेक पर्यटन व

प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. परंतु त्यांचा विकास न झाल्याकारणाने ते दुर्लक्षित आहेत. याचा विकास साधला तर तेथेच नव्या व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतील. काळाच्या ओघात नष्ट होत चाललेला ऐतिहासिक ठेवा जतन करणे ही अत्यंत गरजेचे आहे. तो उद्या आपणासाठी उपलब्ध राहणार नाही म्हणून याही गोष्टीकडे गांभीर्याने लक्ष देणे गरजेचे आहे. पर्यटनामुळे ग्रामविकास साधून बेकारीचे निर्मुलन करता येते. नव्या महाराष्ट्राच्या उभारणीसाठी हा संदेश मला महत्वाचा वाटतो.

संदर्भ :

1. प्रा. बी. आर. जोशी, श्रीमती सुलभा तोरणेकर, 2007, डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश खंड 2, डायमंड पब्लिकेशन पुणे
2. डॉ. बी.के. अग्निहोत्री, 2002 द्वि. आवृत्ती, भारतीय इतिहास, ए लाईड पब्लिशर्स प्रा. ली. नई दिल्ली पृ. 64
3. डॉ. अ. कठारे, डॉ. साखरे, डॉ. पाटील 2015, पुरातत्वविद्या वस्तुसंग्रालय आणि पर्यटन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद पृ. 140
4. कित्ता – पृ. 152
5. कित्ता – पृ. 187
6. कित्ता – पृ. 218

Yash. R.

Principal

Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

2.2.1
70

ISSN 2394-5303

Peer Reviewed International
Refereed Research Journal

Printing® Area

Issue-60, Vol-01 December 2019

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

14) ISSUES AND PROBLEMS OF WOMEN PRISONERS AND THEIR REHABILITATION ... Rajeswari Mallick & Prof. Sabita Acharya, Utkal University	66
15) भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्राची भूमिका प्रा. डॉ. टी. जी. सिराळ, जि. हिंगोली	72
16) शिवछत्रपतीचे जलव्यवस्थापन एक दुरदृष्टी डॉ. डी. डी. कोल्हेकर, जि. नांदेड	76
17) राजुरा विधानसभा क्षेत्रातील मतदारांची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पार्श्वभूमी श्री. बंडू फकीरा शेरके & प्रा.डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार, राजुरा	80
18) मानसशास्त्राच्या दृष्टीकोनातून प्रायश्चित्त विधान तेजस्विनी गणपतराव कुलकर्णी	83
19) महात्मा जोतीराव फुले : शेतकरीचिंतन प्रा. डॉ. ज्ञानदेव राजत, जि. लातूर	85
20) दलितांच्या परिवर्तन लढ्यातील साक्षीदार : स्वकथन उधार आयुष्य तुडवतांना- क. वी. नगराळे डॉ. सूर्यप्रकाश जाधव, हिमायतनगर	88
21) मराठी महाकाव्यों में छत्रपति शिवाजी की प्रतिमा और राष्ट्रीय चरित्र गठन डॉ. अशोक बाचुळकर, आजरा (महाराष्ट्र)	91
22) सामाजिक यथात का द्वन्द्व दलित आत्मकथा— जूठन सुमन सिसोदिया & डॉ. गुलाब सिंह डावर, जिला उज्जैन (म०प्र०)	94
23) अंग्रेजों व फ्राँसीसियों में संघर्ष — एक विवेचन डा० अश्विनी कुमार	98
24) कुमाऊँ क्षेत्र की लोककलाओं में अनुष्ठानिक चौकी अंकन डॉ. संजीव आर्य, अल्मोड़ा	104
25) बौद्ध धर्म का उदय एवं विकास (RISE AND GROWTH OF BUDDHISM) डॉ. सरिता कुमारी, नालन्दा	108
26) सन् २०१४ के उपरांत भारत—अमेरिका संबंधों का एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. अनिल कुमार सिंह, अयोध्या	112

संघाप्रेरित वृद्धीच्या एकठांगी, अमानवी व दुर्दैवी मार्गांबरोबर आपण
वाहवत जायला नको हे सर्वांनी लक्षात ठेवायला हवे.

संदर्भ :

१. डॉ. जाधव पारवेकर रावसाहेब (२००४), भारतीय
अर्थव्यवस्थेच्या विकासाविषयक समस्या, मीना प्रकाशन, देवगड,
जि. सिंधुदुर्ग.
२. प्रो. रमेशचंद्र शर्मा, ग्रामीण अर्थशास्त्र, राजीव
प्रकाशन, मेरठ.
३. Prince Sahuraja, R.B. & others (२००३),
Business Economics, G.S. Publication, Mumbai.
४. Mishra & Puri (२००४), Indian
Economy, Himalaya Publishing House, Mumbai.
५. Ruddar Datta & K.P.M. Sundaram
(२००५), Indian Economy, S. Chand & Company,
New Delhi.
६. Dewett K.K. & other (२००२), Indian
Economics, S. Chand & Company, New Delhi.

□□□

शिवछत्रपतीचे जलव्यवस्थापन एक दुरदृष्टी

डॉ. डी. डी. कोल्हेकर

कै. बाबासाहेब देशमुख गोरटेकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय उमरी, ता. उमरी, जि. नांदेड

प्रस्तावना :

या पृथ्वीतलावर प्राणी मात्राला आपले जीवन
जगण्यासाठी ज्या मुलभूत गरजा लागतात. त्यात अन्न आणि
पाण्यास अत्यंत महत्व आहे. एखादा जीव अन्नावाचून दोन
तीन दिवस जगू शकेल परंतु पाण्याविना तो जगू शकत नाही.
म्हणून पाण्याचे महत्व आपण प्रत्येकांनी जाणले पाहिजे. अगदी
प्राचीन काळापासून आपल्या पूर्वजाने पाण्याचे महत्व जाणले
होते. म्हणूनच तर त्यांनी अत्यंत सुंदरपणे आपले जीवन व्ययित
केलेले दिसते. हा आदर्शाचा ठेवा असून सुध्दा या गोष्टीकडे
आपण डोळेझाक करत आहोत हे आपले दुर्भाग्यच म्हणावे
लागेले. पाणी हेच जीवन म्हणणारे आपण पाण्याकडे दुर्लक्ष
करीत आहोत. म्हणून आपले भविष्य कसे असेल सांगता येणार
नाही परंतु छ. शिवरायांनी मात्र आपल्या राज्यात पाण्याचा
दुष्काळ कधीही पडू दिला नाही हे विशेष आहे कारण जल हे
तो कल है या उक्तीची जाणीव ठेवून आपल्या राज्यात मोठ्या
प्रमाणात जलस्त्रोत निर्माण केले त्यांची ही दुरदृष्टी अत्यंत
वाखानन्या जोगी आहे. छ. शिवरायांनी स्वराज्य स्थापने बरोबरच
जल व्यवस्थापनेची दुरदृष्टी बाळगलेली होती. एखाद्या नद्याची
निर्मिती करायची असेल तर तेथे प्रथम पाण्याचा शोध घेतला
जात असे आणि त्यानंतर किल्ला व वस्तीची निर्मिती होती
जात असे. जलव्यवस्थापनाच तंत्रज्ञान आम्हाला प्राचीन
काळापासून मिळालेले वरदान आहे. पृथ्वीतळावर सहजासहजी
उपलब्ध असणारे पाण्याचे पाणी केवळ एक टक्के आहे ते ही
नैसर्गिकरित्या मिळते म्हणून आपणाला सरोवर, बांध, कुंड,
आड, विहीर आदिच्या माध्यमातून साठवणूक करून ठेवावे
लागते याच नितिचा वापर छत्रपतींनी करून पाण्याचा योग्य
प्रश्न सोडवला.

उद्दिष्टे :

आपण एखादी गोष्ट करणार असतोत त्यांच्या पाठीमागे कांही उद्देश व हेतू असतोच म्हणून याला अपूवाद असून नये माझ्या पण या शोधनिबंधाची कांही उद्दिष्टे आहेतच.

- १) शिवकालीन जल स्रोतांची माहिती जाणून घेणे.
- २) शिवकालीन पाणीसाठे व त्यांचे व्यवस्थापन जाणून घेणे.
- ३) शिवछत्रपतीची जल नियोजनाची दूरदृष्टी जाणून घेणे.

४) शिवकालीन पाण्याची उपलब्धता, व्यवस्थापन पध्दती जाणून घेणे.

५) गडकिल्ल्यावरील पाणी साठवणूक व व्यवस्थापन ममजून घेणे.

६) शिवकालीन निर्मात विहीर सरोवर आदि जलसाठ्यांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाच्या हेतूच तो असतो की, गृहीतके डोळ्यासमोर ठेवून त्याच दृष्टिने आपले संशोधन पुढे नेणे आणि ते पूर्ण करणे म्हणून वरील उद्दिष्ट्यांच्या पूर्ततेसाठी कांही खालील प्रमाणे गृहीतके मांडण्यात आलेली आहेत.

गृहितके :

१) शिवकालीन पाणी व्यवस्थापन शास्त्रोक्त पध्दतीने केलेले होते.

२) शिवकालीन पाणी तंत्रज्ञानाची गरज व आजचा शाश्वत जल साठा.

३) पाण्याचा अपय टाळण्यासाठीचा कांही उपाययोजना.

४) कृषि आणि पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठीचे तंत्र.

५) शिवकालीन पाणीसाठे आणि आजची अवस्था. संशोधन पध्दती :

उपलब्ध साधन सामग्रीच्या साह्याने हा संशोधनात्मक शोधनिबंध पूर्ण करण्यात येईल. त्यासाठी लागणारी साधने हे प्रथम व दुय्यम दर्जाची असतील त्याच बरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचाही यात वापर करण्यात येईल जसे (इंटरनेट, ईबुक, वृत्तपत्र इतर कांही) हा शोधनिबंध संशोधन पध्दतीतील वर्णनात्मक संशोधनपध्दतीचा वापर करण्यात येईल व हा शोधनिबंध पूर्ण करण्यात येईल.

विषयाची प्रस्तुतता :

जल है तो कल है हे सूत्र छ. शिवाजी महाराजांनी

सतराव्या शतकात जाणलेले होते. म्हणून तर त्यांनी जलव्यवस्थापन केलेले होते. जलस्रोत त्यांचे व्यवस्थापन नियोजन आणि काटकसरी

अशा अनेक गोष्टी सांगितल्या एवढेच नव्हे तर त्या अमलात आणल्या कृषिपध्दती व त्यांसाठी लागणारे पाणी त्यासाठीच्या उपाययोजना या गोष्टीला अत्यंत महत्व देवून प्रशासकीय अधिकारी नेमून त्या भागात पाण्याचे नियोजन केले. उपरोक्त विषयाचा अभ्यास आपणाला सखोलपणे करावयाचा आहे.

किल्यासाठी जागेची निवड व पाण्याची मुबलकता :

संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग दुर्ग नसता मोकळा देश परचक्र येताच निराश्रय, प्रजाभग्न होऊन देश उद्धस होतो.' एवढे मोठे महत्व गडकिल्यास दिलेले होते म्हणून छ. शिवाजी महाराजांनी किल्ला बांधण्यापूर्वी जागेची निवड अत्यंत काळजीपूर्वक केलेली होती. किल्यावर शत्रूला सहजासहजी मात करता येऊ नये अत्यंत परिश्रम लागावे म्हणून अत्यंत दुर्गम भागात उंच पर्वतावर गडकिल्ले बांधले. या मागचे तंत्रज्ञान जगात एवढे दुरदृष्टीचे कोणाकडे दिसत नाही. राज्य रक्षणाचे मुख्य कारण किल्ले देशोदेशी स्थळे पाहून बांधावे.' जागेची निवड करतांना सर्व सोयीयुक्त व पाण्याची उपलब्धता पाहूनच केली जात असे. पाण्याचे महत्व प्रत्येक क्षणी जाणलेले होते. आज्ञा पत्रकार म्हणतात. 'गडावर आंधी उदक पाहून किल्ला बांधावा.' किल्यातील सर्व हालचाली ह्या दाना पाणी चारा वैनगोठा यावरच अवलंबून असतात म्हणून या गोष्टीकडे विशेष लक्ष ठेवलेले होते. किल्ला बांधतांना भौगोलिक वातावरण, हवामान, पाऊस व डोंगरखडकाचा अभ्यास करून किल्ले बांधले गेले.

पाणी शोधण्याचे तंत्रज्ञान :

आज आधुनिक काळात पाणी शोधण्यासाठी जे कांही तंत्रज्ञान विकसीत होते आहे त्यामागे अनेक प्राचीन गोष्टीचा आधार घेतल्या जातो. शिवकाळात पण १०० टक्के पाणी तेथे असणारच असे तंत्रज्ञान होते. छत्रपतींच्या पदरी भुगर्भशास्त्रपारंगत असणारे अनेक विद्वान होते. समुद्रसपाटीपासून १५०० ते २००० किलोमीटर उंचीवर किल्यात गोडे पाणी मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होते. ते तंत्र म्हणजे तेथे असणारी झाडे ज्या ठिकाणी पाणी असते तेथे वड अंबा, उंबर, पिंपळ, जांभूळ असतात तेथे १०० टक्के पाणी असते. तसेच जेथे वारूळ आहे, फळांच्या झाडावर एखादे फुलांचे वेली असेल तर तेथे ही पाणी असते. एवढेच नव्हे तर एकूण ५० प्रकारची झाडे सांगण्यात आलेली आहेत. त्यानुसार पाणी पाहिले जात असे.'

पाण्याचे स्रोत :

महाराष्ट्रातील जलस्रोत मोठ्या प्रमाणात निसर्गावरच अवलंबून आहेत. सह्याद्रीच्या डोंगर माथ्यावर पाण्याची उपलब्धता असणे आणि त्यासाठी प्रयत्नशिल असणे म्हत्वाचे होते म्हणून शिवकाळात नदी ओढ्यावर बांध बांधणे, विहीरी, तलाव बांधणे, बारव निर्माण करणे. त्याच बरोबर गडाकित्यावरची तळी, टाकी, खोदणे, पाणी अडवणे, रोखणे विशेष म्हणजे पावसाच्या पाण्याचे मोठ्या प्रमाणात जतन करणे त्याच बरोबर मोठमोठे वड, चिंच, जांभूळ, आंबा, अशा प्रकारची झाडे लावणे झाडांच्या मुळे पावसाळ्यात पाणी शोषले जाते आणि नंतर पाणी ही झाडे पुन्हा सोडतात त्यामुळे नदी नाले बारमाही वाहतात. यालाच रेत हार्वेस्टिंग म्हटले जाते. छ. शिवाजी महाराजांनी अनेक ठिकाणी तलाव निर्माण केले. खडक फोडण्यासाठी झाडांचा वापर केला. पाण्यासाठी अनेक प्रकारचे तंत्रज्ञान शोधून काढले व त्याचम वापर केला. वरील सर्व प्रकारच्या जलस्रोतांचा उपयोग करून घेतला.

शिवकालीन पाणी पुरवठा :

छ. शिवाजी महाराजांनी पिण्यासाठी व शेतीला लागणाऱ्या पाण्याची व्यवस्था करूनच गडाकिल्ले बांधले. त्यासाठी जागा निवडली मोसमी पावसाचा पुरेपूर उपयोग करून घेतला. गडावर तळी व गावतळी निर्माण केली बंधारे बांधली मात्र त्यांच्या देखभालीची जबाबदारी गावकऱ्यांवर सोपवली नियंत्रण मात्र सरकारचेच असे. कालव्यांच्या व पाटांच्या द्वारे शेतीला पाणी पुरवठा करण्यात येत असे त्या पध्दतीला पाटस्थळ' असे म्हणत तर विहीरीचे पाणी मिळणाऱ्या शेतांना मोटस्थळ' असे म्हणत असत. तसेच जंगलात वाहणारे झरे, नद्या यांचाही मोठा उपयोग होत असे. शिथिल गडाच्या परिसरात पाण्याची व्यवस्था केली जात असे. सिंह गडावर २४ टाके बांधले, राजगडावर १२ टाकी बांधले तसेच मोती तलाव, चांदणी तलाव, सजना बारव, गंगासागर, बाळसमुद्र कुशापर्वत तलाव इ. उदारणे शिवछत्रपतींची दुरदृष्टी सांगतात. समुद्रात असणारा सिंधुर्गा तेथे पण छत्रपतींनी गोड्यापाण्याची व्यवस्था केलेली होती. खडक फोडून तळी टाकी पर्जन्यकाळापर्यंत संपूर्ण गडास पाणी पुरेल अशी मजबूत बांधणी. पावसाच्या होणाऱ्या पाण्याची मोठी साठवणूक केली जात असे. वाहून जाणाऱ्या पाण्याला जागोजागी अडवून उपयोगात आणल्या गेले. विहीर पुनर्भरणाचे अनेक प्रयोग महाराजांनी केले याचे उत्तम उदाहरणे म्हणजे गडावरून वाहून जाणारे पाणी टाक्यांच्या माध्यमातून अडवून

ठेवून जमा केले. मोठ मोठे पावसाळे असल्याने तलाव विहीरी मुबलक पाणी असे. पंचविस ते तीस फुटावर पाणी विसत नाही. तरीही शिवरायांनी केलेले जलव्यवस्थापन उल्लेखनीय असे आहे.

शिवछत्रपतींचे जलव्यवस्थापन :

शिवछत्रपतींचे जलव्यवस्थापन अत्यंत नियोजित होते. त्यामुळेच दुष्काळात परिस्थितीवर मात करता आली. भारतीय शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे म्हणून त्यास महाराष्ट्र अपवाद असू नये साहजकीच महाराष्ट्रातील मोठ्या प्रमाणात जमिन जिरायतच होती. परंतु महाराजांनी जमीन ओलीताखाली आणण्यासाठी प्रयत्न केले. नदीवरील बांध कालवे, विहीरी तयार करण्यास शेतकऱ्यांना गावकऱ्यांना प्रोत्साहित केले. गावच्या पाण्याची व्यवस्था गावकरी करीत असत. १७८९ च्या पुण्याच्या देशपांड्यांच्या कागदपत्रातील शिवापूरच्या कालव्याची यस पाटलांची गोष्ट सर्वश्रुत आहे. महाराज स्वारीहून परत येण्याआधी मोठा धोंडा फोडून दूर केला. आम्ही स्वारीहून येतो तो पावेतो हर इलाज करून एवढा धोंडा फोडून काढून पाण्यास वाट करणे' अशा प्रकारे महाराजांनी पाण्याची व्यवस्था केली. पाणी वापरासाठी हुकूम केला. त्यामुळे शेतीसाठी व पिण्यासाठी पाण्याचा योग्य वापर होऊ लागला. फ्रेंच प्रवाशी, कॅरेने पारिच किणारपट्टीवरील अनेक गावांना भेटी दिल्या. त्यास असे दिसले की, डोंगर कपारीवरून पडणाऱ्या जलधारा आणि मैदानावरून वाहणाऱ्या नद्या यांच्या पाण्याचा उपयोग शेतीसाठी करून घेतला असल्याचे त्याला आढळून आले. शिवकाळात नदीवरील बांधाबाबत वाद तसे ही झाल्याचे दिसते. कबजी पाटील व मुजारी मौजे मोहाडी परगणे दिडोरी यांनी मौजे मजकुराचे सिवेलधे बानगंगामध्ये बांधोने मौजे मजकुराच्या सिवारात पाणी नेऊन कांही बागाईत करून आबादानाची पैरवी करावी. छत्रपतींनी किल्यानवरील पाण्याचा उत्तम व्यवस्था केलेली होती व पाण्याचा वापर आणि नियोजन काटेकोरपणे करणे सर्वांना बंधनकारक होते. म्हणूनच तर दुष्काळी परिस्थितीमध्ये ही किल्यावरचे पाणी कधी कमी पडल्याचे दिसत नाही. राजगड, रायगड व अन्य किल्यावरील पाणी नियोजन उत्तम उदाहरण आहे. हिरोजी हिंदोळकर सारखे अभ्यासू आणि बुध्दीवंत इंजिनियर महाराजांच्या पदरी होते म्हणूनच हे सर्व साध्य करता आले. किल्यातील जलव्यवस्थापन अत्यंत उत्कृष्ट होते. पाण्याची साठवणूक वापर वापर महाराज स्वतः जातीने लक्ष पुरवत असत. कारण

लेखकांनी दुसरे काहीही मिळवना येईल पण पाणी मिळविले
जवळ घडणारे काम होणे म्हणून विविध प्रकारचे तंत्र ओघून
विद्यवाचा अधिकाधिक पाणी साठविले जाऊ असे दगडी टाक्यांना
अधिक महत्त्व दिल्या गेले. किर्यादारिल तळी व टाक्या अत्यंत
सावकाशा टाकना. सामूहिक जलसंवर्धनासाठी लोकसहभागाने
काजना, कोदाणापूर, राहाटवेड, खेड, वेळे अंबेगाव, गाऊडदरा,
गंधार, जवळ, आधी व मन्दे या गावकऱ्यांना एकत्र करून सामूहिक
पाणीसाठा व पाण्याचा वापर ही संकल्पना समजावून सांगितली.
महाराजा अनाकान हा विचार मांडणारे राजा हे पहिले भारतीय
जल पाण्याचे महत्त्व जाणणारा पहिला राजा होते. महाराजांचा
हा विचार त्या गाववाल्यांनी घेवून सामूहिक जलसंवर्धन करून
शेती पाटय्यळ बनविली काही टिकाणी खापरी व दगडी
पाहण्यासाठी ही व्यवस्था करण्यात आली. मलिक अंबरने
निर्माण केलेल्या पाणी व्यवस्थापनाच्या कांदी गोष्टीची महाराजांना
मदत झाली आजही औरंगाबाद शहरातील तत्कालीन भूयारी
पाणी योजना चालू आहे. हर्मूनच्या तलावाचा अहमदाबाद पाणी
पुरवठा करणारी ही व्यवस्था उत्तम उदाहरण आहे. स्वराज्यात
पण अशाप्रकारच्या व्यवस्था करण्यात आलेल्या होत्या.

निष्कर्ष :

जल हे सर्व जीवांच्या उत्पत्तीचे कारण मानले जाते
म्हणून जल हे जीवन आहे. पृथ्वीतलावरचे अमृत आहे. म्हणून
त्याचे संवर्धन करणे गरजेचे आहे. मानवतेसाठी व
लोककल्याणासाठी ही दूर दृष्टी ठेवून घ्या. शिवाजी महाराजांनी
जल व्यवस्थापन व संवर्धन केले शेती व शेतकरी वाचवण्यावर
देश वाचवणे ही दूरदृष्टी समोर ठेवून शेती पाण्याखाली आणण्याचा
प्रयत्न केला पाणी वापराचे घटहूकूम काढून निवृत्त आणले.
तुमच्याकडे जे नाही त्याचा शोक करू नका तुमच्याकडे जे आहे
त्याचा शोध घ्या. हा संदेश छत्रपतींनी दिला. पर्यावरण व
जलसंवर्धनाचा सत्त्वा व नियोजन आजही मार्गदर्शकच ठरते.
तहाकम कोटी झाडे लावण्यासाठी घडपहणाच्या हा संदेश
पुरेसा आहे असे म्हटले तर वाचगे ठरू नवे. छत्रपतींचा हा सरळ
सोपा मार्ग आम्ही अनुसरता तर पाण्याचा भिषण भेडसावणारा
प्रश्नच उद्भवणार नाही असे वाटते.

संदर्भ सूची :

- १) सया.श.ना.जोशी, ल.म. भिवारे १९८८, आज्ञापत्र
अणि राजनिती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर
पुणे पृ. ३९

- २) किता पृ. ४६
- ३) किता पृ. ४९
- ४) डॉ. अ.रा. कुलकर्णी २००५ शिवकालीन महाराष्ट्र,
राजहंस प्रकाशन कोरनेगर पुणे, पृ. १९
- ५) डॉ. अ.रा. कुलकर्णी २००५ शिवकालीन महाराष्ट्र,
राजहंस प्रकाशन कोरनेगर पुणे, पृ. ६०
- ६) किता पृ. ६०
- ७) किता पृ. ६०
- ८) आज्ञापत्र पृ. ४९
- ९) किता पृ. ६१
- १०) न.चि. केळकर, द.वि. आपटे १९३०, खंड १
शिवकालीन पत्रसार - संग्रह, श्री शिवचरित्र कार्यालय
पुणे, पृ. ११९
- ११) डॉ. वि.गो. खोबरेकर २००६ शिवकाल, म.रा.
सा. आणि संस्कृती मंडळ मुंबई
- १२) संपा. डॉ. मौ.अ.गो. कुलकर्णी, अ.म. पटवर्धन
२०१२, शिवचरित्र - साहित्य खंड १५, डायमंड
पब्लिकेशन पुणे
- १३) Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Dr. Kshirsagar.O.M. २०१९, Research
Journey. S.I. Publication Nashik

□□□

Yashir
Principal

Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]